

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ISTORIJA

AKMENS AMŽIUS IR
ANKSTYVASIS METALŲ
LAIKOTARPIS

I
TOMAS

*Michèle Lenormand –
autoriui
A. Brazauskas
2005.09.29*

baltos lankos

UDK947.45

Li237

Knygos parengimą ir išleidimą parėmė
Lietuvos Respublikos Vyriausybė
Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija

REDAKTORIŲ KOLEGIJA:

Algirdas Girininkas, Artūras Dubonis, Zigmantas Kiaupa,
Jūratė Kiaupienė (ats. red.), Česlovas Laurinavičius, Rimantas Miknys,
Gintautas Sliesoriūnas, Gintautas Zabiela

ATS. TOMO REDAKTORIUS Algirdas Girininkas

RECENZENTAI: Vladas Žulkus, Algimantas Merkevičius

Viršelyje:

Stilizuotas žmogaus veidas. Kaulas. Kretuono 1C gyvenvietė.
Nalšios muziejus (Švenčionys)

DAILININKĖ Agnė Dautartaitė-Krutulienė

REDAKTORĖ Laima Patriubavičienė

© Lietuvos istorijos institutas, 2005

© Džiugas Brazaitis, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Algirdas Girininkas, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Vygandas Juodagalvis, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Tomas Ostrauskas, tekstai, žemėlapiai, 2005

© Žemėlapiai, VU kartografijos centras, 2005

© Baltų lankų leidyba, 2005

Printed in Lithuania

ISBN 9955-584-90-4 (1 tomas)

ISBN 9955-584-91-2 (12 tomų)

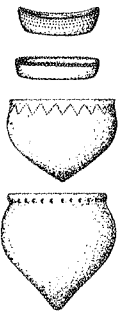
TURINYS

Įvadas	9
Vėlyvasis paleolitas. <i>Tomas Ostrauskas</i>	11
LAIKOTARPIO SAMPRATA	13
Aplinkos raida vėlyvajame glaciale Lietuvos teritorijoje	19
Pirmieji gyventojai Lietuvos teritorijoje	22
KULTŪRINĖ PERIODIZACIJA	23
Pabaltijo Madleno ir hibridinių kultūrinių grupių stovyklos	23
Svidrų kultūra	28
ISTORINIS PROCESAS	36
GYVENTOJAI. SOCIALINĖ STRUKTŪRA. PALEODEMOGRAFIJA	39
PALEOLITO GYVENTOJŲ ŪKIO REKONSTRUKCIJA ..	43
Titnago žaliavos gavyba	43
Pragyvenimo šaltiniai	45
Mezolitas. <i>Vygandas Juodagalvis</i>	49
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR BRUOŽAI	51
CHRONOLOGINĖS MEZOLITO RIBOS	54
ISTORIOGRAFIJA	56

POLEDYNMEČIO LIETUVA	61
Didieji klimato pokyčiai ir jų reikšmė visuomeninei raidai, gyvenimo sąlygos	61
Archeologinių mezolito kultūrų samprata. Bendrieji bruožai ir lokaliniai skirtumai	64
Lietuvos mezolito kultūrų raida	68
LIETUVOS MEZOLITO MATERIALINĖ KULTŪRA	78
Svarbiausieji paminklai (stovyklos, pastatai, radinių kompleksai)	78
Visuomeninis ir namų ūkis	82
MEZOLITO VISUOMENĖ. SOCIALINĖ ORGANIZACIJA IR DVASINIS GYVENIMAS	95
Neolitas. <i>Algirdas Girininkas</i>	103
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR PERIODIZACIJA	105
Neolito samprata	105
Neolito tyrimų istorija ir problematika	110
Neolito periodizacija	112
MIŠKŲ NEOLITAS	117
Rytų ir Vakarų Lietuvos neolitas	118
Narvos kultūra	118
Šukinės-duobelinės keramikos kultūra	131
Pietų Lietuvos neolitas	135
Dubičių kultūra	138
Neolitinė Nemuno kultūra	143
Miškų neolito bendruomenių gyvensena	149
Medžioklė	149
Žvejyba	158
Žaliavos gavyba	163
Gyvulininkystė ir žemdirbystė	170
Miškų neolito bendruomenių struktūra	178
Miškų neolito bendruomenių dvasinė kultūra	187

AGRARINIS NEOLITAS. <i>Džiugas Brazaitis</i>	197
Neolitizacijos procesas	197
Gamybinio ūkio pradžia Europoje ir Lietuvoje	204
Socialiniai-ekonominiai pokyčiai Europoje vėlyvajame neolite	211
Agrarinio neolito kultūros	214
Rutulinių amforų kultūros pėdsakai	214
Pamarių kultūra	224
Virvelinės keramikos kultūra	233
Indoeuropiečių problema	248
ANKSTYVASIS metalų laikotarpis. <i>Džiugas Brazaitis</i> ...	251
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR PERIODIZACIJA	253
ANKSTYVASIS BRONZOS AMŽIUS	259
Kultūrinė situacija ankstyvajame bronzos amžiuje	260
Metalų plitimo į Lietuvos teritoriją keliai	266
Miškų neolito tradicijas tęsiančių bendruomenių gyvenimas. <i>Algirdas Girininkas</i>	269
VIDURINIS BRONZOS AMŽIUS	276
Vakarų Tšcineco kultūra	279
Rytų Tšcineco kultūra	281
VĒLYVASIS BRONZOS AMŽIUS	287
Vakarų baltų (Sembos) pilkapių kultūra	289
Vidurio Lietuva vėlyvajame bronzos amžiuje	296
Brūkšniuotosios keramikos kultūra	300
ANKSTYVASIS GELEŽIES AMŽIUS	309
Etniniai klausimai	315
Akmens amžiaus ir ankstyvojo metalų laikotarpio apibendrinimas. <i>Algirdas Girininkas</i>	319
Literatūra	325
Asmenvardžių rodyklė	342
Vietovardžių rodyklė	345
Lentelių sąrašas	352
Ilustracijų sąrašas	352

NEOLITAS

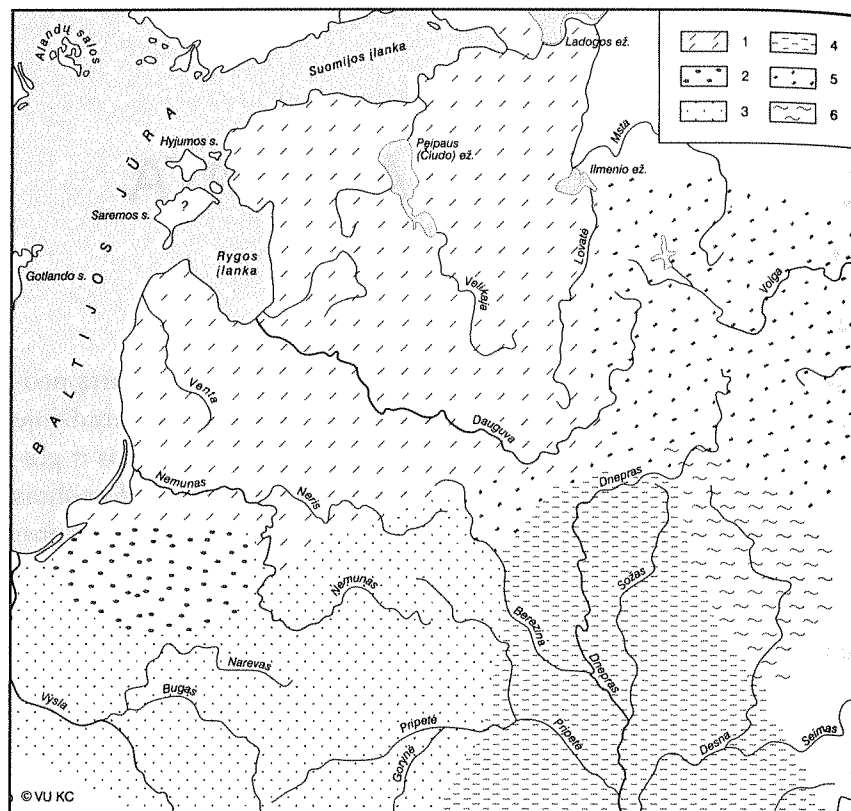
LAIKOTARPIO SAMPRATA IR PERIODIZACIJA

Neolito samprata

1865 m. J. Lubbockas (Lord Avebury) įvedė į mokslinę apyvartą neolito terminą ir nurodė technologinius jo požymius. XX a. pradžioje priešistorės tyrinėtojai mezolito ir neolito riba laikė keramikos ir gludintų dirbinių atsiradimą. Tik G. Childe'as iškėlė mintį, kad neolitas prasidėjo įsitvirtinus žemdirbystei ir gyvulininkystei, ir šį gamybos procesą pavadino neolitine revoliucija (Childe, 1937).

Neolitinių kultūrų formavimasis Europoje glaudžiai susijęs su Artimųjų Rytų įtaka. Iš ten į Europą pateko pagrindiniai kultūriniai augalai ir kai kurie naminiai gyvuliai (ožkos ir avys). Šioms naujovėms Europoje įsigalėti buvo ypač palankios klimatinės sąlygos. Tuo metu vyravęs atlantinis klimatas buvo susijęs su intensyviu nuo vandenyno sklindančių oro masių skverbimusi į Vidurio ir Rytų Europą. Vasaros temperatūra buvo 3°C aukštesnė nei šių dienų ir pakankamai užteko drėgmės. Tokiomis sąlygomis 6600–4200 m. pr. Kr. Rytų ir Pietų Pabaltijyje, pietuose iki Pripetės baseino bei Rusijos Valdajaus aukštumų zonoje įsigalėjo plačialapiai miškai ir juos mėgstanti gyvūnija. Kultūrinių augalų selekcijai ir plėtrai tai buvo idealiausias laikas. Palinologai nustatė, kad gerai vešėjo žolynai. Susidarė puikios sąlygos plisti pievoms, kuriose galėjo misti pirmieji naminiai gyvuliai, nesudėtinga buvo paruošti pašaro žiemai, kurios nebuvo labai atšiaurios. 5400–5100 m. pr. Kr. Lietuvos teritoriją pasiekė gamybinio ūkio idėjos iš Vidurio Europos.

Gamybinis ūkis nelaikomas svarbiausiu Lietuvos teritorijoje buvusio neolito bruožu. Čia gyvavusių neolitinių Dubičių, Nemuno, Narvos, Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų bendruomenės plėtojo pasisavinamojo ūkio formas (29 pav.). Gamybinio ūkio elementai viduriniame ir vėlyvajame neolite tik pradėjo skintis kelią. Lietuvos teritorijoje pasirodė negausios Piltuvėlinių taurių, Virvelinės keramikos, Rutulinių amforų kultūrų bendruomenės, kurios vertėsi gyvulininkyste ir žemdirbyste. Pastarųjų kultūrų įtaka vietinėms kultūroms nebuvo

[29]
Ankstyvojo ir vidurinio neolito
kultūros Rytų Europos
teritorijoje

- 1 – Narvos kultūra;
- 2 – Zedmaro kultūra;
- 3 – Dubičių kultūra;
- 4 – Dnepro–Doneco kultūra;
- 5 – Volgos ankštupio kultūra;
- 6 – Desnos kultūra

lemiama, todėl per visą neolito laikotarpį Lietuvoje pasisavinamojo ūkio formos išliko vyraujančios.

Iki šiol Europos ir Rytų Pabaltijo archeologijos moksle neolitinės bendruomenės įvairiai traktuojamos. Vieni autoriai, nagrinėjantys ūkio raidą, neolitinėmis laiko tokias bendruomenes, kurių gyvenime vyravo gamybinis ūkis, kiti mano, kad neolitinės bendruomenės buvo dar tik integravusios gamybi-

nio ūkio elementus. Ilgą laiką buvo manoma, kad neolitas prasidėjo tada, kai buityje buvo pradėta naudoti keramika. Tikriausiai neapsiriko nei vieni, nei kiti. Naujausių tyrinėjimų duomenimis nustatyta, kad Lietuvos teritorijoje gamybinio ūkininkavimo pradžia bemaž sutampa su keramikos pasirodymu. Šis procesas prasidėjo ankstyvajame neolite – VI tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje – V tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje, kai mezolitinės bendruomenės jau buvo sėslios. Todėl neolitiza-

cijos proceso pradžią galime sieti ir su keramikos pasirodymu, nes keramika atsirado, kai mezolitinės bendruomenės jau vertėsi žvejyba ir individualia medžiokle ir dideliais atstumais nesikilnojo.

Neolitizacijos procesas Lietuvoje ir Rytų Pabaltijyje formavosi ilgai ir ne visur vienodai. Šis procesas pajūryje ir žemyninėje dalyje įvairiais laikotarpiais vyko savitai. Pajūryje sparčiau, žemyninėje dalyje lėčiau. Tai lėmė geografinė aplinka, maisto išteklių šaltiniai ir ryšiai su kitomis to meto Europos teritorijose gyvenusiomis bendruomenėmis. Šiauroje pajūrio zonoje neolito raidai didelės įtakos turėjo tai, kad žmonės pradėjo įsisavinti jūros išteklius ir rinkti bei prekiauti gintaro žaliava ir dirbiniais.

Prieistorės kultūros raidoje neolitą Lietuvoje reikėtų apibūdinti kaip pradinį gamybinio ūkio laikotarpį, kuriame buvo plačiai pritaikytos naujos technologijos (akmens gludinimas, grėžimas, pjovimas, keramika). Rytų Pabaltijo akmens amžiaus tyrinėtojai neolito pradžia apibūdinti tradiciškai vartojo kelis kriterijus: Lietuvoje – keramikos, Latvijoje – gludintų kirvių, Estijoje – kapų akmeninėse dėžėse pasirodymą (Puzinas, 1938; Rimantienė, 1984; Šturms, 1927; Hausmann, 1910).

Rytų Pabaltijys, kaip ir Rytų Europa, įeina į tą geografinę miškų zoną, kurioje žvejyba ir medžioklė rentabiliomis ūkio šakomis išsilaikė ilgiau nei Vakarų ar Vidurio Europoje, todėl neolitą lemiančiu požymiu buvo pradėta laikyti keramikos gamybos pradžia. Keramika yra tik vienas ryškesnių požymių, rodančių, kad žmonės pradėjo gyventi sėsliai. Sėslumą ir namų ūkio plėtrą akivaizdžiai įrodo gyvenvietėse aptinkami dideli puodai, kuriuose buvo saugomos maisto atsargos. Toks akivaizdus pavyzdys gali būti Sarnatės S, Nidos, Žemaitiškės 2-osios ir kt. gyvenviečių radiniai. Paprastai puodai buvo lipdomi ir išdegami gyvenamojoje vietoje, nes juos transportuoti buvo sunku, gal tik dalį atsigabendavo luotais.

Neolito pradžioje miškų zonoje rasti puodai panašūs. Tai atspindi patį puodo idėjos plitimo faktą. Vėliau, vidurinio ir vėlyvojo neolito miškų zonoje puodai darosi įvairesni, vienos rūšies puodų arealas mažėjo; matyt, artimų bendruomenių žmonės mažiau bendravo, o jų kilnojimosi teritorija nebuvo didelė.

Neolitizacijos pradžią galima sieti ir su plačiu miškų deginimu kas penkerius–dvylika metų. Dėl to paplito maistiniai augalai: lazdynai, šermukšniai, įvairūs žolynai, naudojami maistui ir vaistams, padidėjo elnių kaimenės bei pievos, reikalingos ganykloms. Tai žinoma iš vandens telkinių pakrantėse buvusių gyvenviečių palinologinių (žiedadulkių) tyrimų. Gamybinį ūkį buvus liudija kauptukų, kaplių, titnaginių pjaunamųjų ašmenėlių atsiradimas, piktžolių bei javų žiedadulkių pasirodymas.

Lietuvoje išskiriami šie neolitizacijos modeliai:

- deminė difuzija (gyvulių augintojų ir žemdirbių atsikraustymas į žvejų ir medžiotojų gyvenamąsias vietas),
- kultūrinė difuzija (kaimyninių bendruomenių įtaka),
- savarankiško ūkio reiškiniai (gyvulių prijaukinimas ir augmenijos selekcija vietoje).

Pirmasis neolitizacijos modelis jau nuo XX a. vidurio buvo siejamas su Virvelinės keramikos, o vėliau ir su Rutulinių amforų kultūrų įtaka Rytų Pabaltijyje. Tačiau neolito laikotarpio archeologinės osteologinės medžiagos analizė rodo, kad gamybinio ūkininkavimo pradžią Rytų Pabaltijyje galima atkelti į daug ankstesnį laiką (Daugnora, Girininkas, 1996). Manoma, kad gamybinio ūkio idėja buvo perimta bendraujant su kaimyninėmis bendruomenėmis (Antanaitis-Jacobs, 2001). Gamtinės aplinkos tyrinėtojai (M. Stančikaitė, M. Kabailienė, G. Levkovskaja ir kt.) nustatė, kad kultūrinių augalų žiedadulkių jau aptinkama ankstyvojo ir vidurinio neolito sluoksniuose ir palengva jų daugėjo vėlesniais laikotarpiais. Palinologiniais tyrimais nustatyta, kad Pietryčių Lietuvos teritorijoje javų (antropochorų) žiedadulkių atsiranda ankstyvajame ir viduriniame neolite, o Šiaurės Baltarusijos, Šiaurės Latvijos ir Estijos teritorijoje – vėlyvajame neolite. Neolito nagrinėjimui didelę reikšmę turi makrobotaniniai tyrimo metodai (Antanaitis, Riehl, Kisielienė ir Kelertas, 2000). Jais nustatyta, kad ir Kretuono apyžerėje, ir Turlojiškės durpyno neolito ir bronzos amžiaus gyvenvietėse ir aplink jas buvo daug vandeningų ir drėgnų vietų, pelkinių bei miškų augalų. Šalia vandenių, prie kurių gyveno bendruomenės, buvo antropogeninių arealų, formavosi laukai ir pievos, kuriuose daugėjo ir vyravo drėgnų vietų augalai. Lėtą, dėl kaimyninių bendruomenių įtakos vykusį perėjimą prie gamybinio ūkio Rytų Pabaltijyje nurodė M. Zvelebilas ir P. Rowley-Conwy (1984).

Rytų Pabaltijyje neolito laikotarpiu gyvavo uždelstos ūkinės gražos sistema, t.y. žmogus jau mokėsi pajungti savo reikmėms gamtą. Ši sistema Rytų Pabaltijyje egzistavo žvejyboje (gaminami techniniai įrenginiai – užtvartos žuvims gaudyti, bučiai, tinklai), gyvulininkystėje (prijaukinami laukiniai žvėrys – taurai, šernai), augalų selekcijoje (puoselėjamos žmogui naudingos augalų rūšys, pavyzdžiui, javai). Nustatant gamybinio ūkio pradžią Rytų Pabaltijyje, osteologinių tyrimų duomenis papildė palinologiniai tyrimai. Įdomu, kad šių abiejų mokslo šakų tyrimų duomenys apie gamybinio ūkio pradžią sutampa net chronologiniu požiūriu. Gamybinio ūkio užuomazgų atsirado jau ankstyvojo neolito pabaigoje.

Ariamosios žemdirbystės pradžią Lietuvoje mėgino nustatyti R. Rimantienė (Rimantienė, 1996a, 1997, 1998). Šventosios 6-ojoje gyvenvietėje buvo aptikti trys mediniai rankiniai arklai, o Šventosios 4A gyvenvietėje – medinis jaučio jungo modelis ir arklas, kurio radiokarboninė data (1790±250 BP) nurodo jau daug vėlesnį, senąjį geležies amžių (Mažeika, Petrošius, 1998).

Tikslinga ateityje visą osteologinę medžiagą ištirti radiologiniais, stabilųjų izotopų, DNR metodais. Tai padėtų įsivaizduoti ūkininkavimo savitumus neolito laikotarpiu. Šie tyrimai Rytų Pabaltijyje tik prasidėjo.

Be anksčiau minėtų neolitizacijos modelių, patvirtintų archeologinių, osteologinių ir paleologinių tyrimų duomenimis, esama kitų teorinių modelių. Vienas jų – pažinimo–pažangos teorija, kuri nurodo, kad pereinant nuo žvejų ir medžiotojų ūkio prie gamybinio ūkininkavimo pažinimo aspektas buvo svarbiausias. Krizių teorijos šalininkai nurodo, kad perėjimą prie gamybinio ūkininkavimo lėmė sumažėję maisto ištekliai. Socialinio statuso dominantės teorijos šalininkai laikosi nuomonės, kad perėjimas prie gamybinio ūkio buvo atskirų bendruomenių siekis pralenkti kaimynus ir vyrauti ūkiniu požiūriu.

Svarbus šio laikotarpio požymis – žaliavos (titnago, gintaro, skalūno) gavybos vietų, maisto rinkimo ir medžioklės regionų naudojimas ir priklausomybė atskirai kultūrinei bendruomeninei grupei. Susidarę sąlygos atskiroms bendruomenių grupėms vyrauti kitų atžvilgiu ir daryti joms įtaką. Šiuo laikotarpiu kuriasi specializuoti titnaginių, skalūninių, gintarinių dirbinių ir papuošalų gamybos centrai, iš kurių į neturinčius minėtų žaliavų regionus plito darbo įrankiai ir papuošalai. Pamažu formavosi ir plėtojosi natūriniais mainais paremta prekyba. Pastarieji požymiai, pastebimi neolito bendruomenių gyvenime, glaudžiai siejasi su atsiradusia žmogaus galia kontroliuoti gavybos objektus. Ši galia buvo viena svarbiausių varomųjų jėgų neolitinės visuomenės socialinės struktūros kaitoje.

Tikėtina, kad Lietuvos neolito laikotarpio gyventojus, pereinančius prie naujų ūkininkavimo formų, veikė labai įvairūs veiksniai, kurie palengva keitė ūkininkavimo pobūdį, o kartu ir bendruomenių struktūrą. Tačiau svarbiausias neolito formavimosi veiksnys buvo naujos ūkininkavimo idėjos ir nauji ūkininkavimo būdai, o ne Piltuvėlinių taurių, Rutulinių amforų ar Virvelinės keramikos kultūrų bendruomenių migracija į dabartinės Lietuvos teritoriją.

Neolitas Lietuvoje truko iki pirmųjų bronzos dirbinių pasirodymo. Nors tuo metu, kai atsirado bronzos dirbiniai, visa ūkininkavimo

sistema Rytų ir Pietų Lietuvoje dar buvo artima neolitui (Kretuono 1C, Žemaitiškės 2-oji, Papiškių 4-oji, Barzdžio miško stovyklos), tačiau metalo pasirodymas ir bandymas pritaikyti jį ūkyje darė didelį poveikį ne tik darbo našumui, bet ir ideologijos pokyčiams.

Neolito tyrimų istorija ir problematika

Lietuvoje susidomėjimas akmens amžiaus radiniais siekia XIX a. Apie juos pirmasis rašė T. Narbutas (Narbut, 1835–1840) minėdamas, kad akmens amžiaus radiniai yra seniausių mūsų krašto gyventojų, dar nepažinojusių geležies, palikimas. Neolito laikotarpio dirbinius apibūdino E. Tiškevičius (Tyszkiewicz E., 1842, 1850). Lietuvos teritorijoje aptinkamus akmeninius kirvukus aprašė J.I. Kraszewski (Kraszewski, 1860), K. Grewingkas (Grewingk, 1865, 1882, 1884), K. Tiškevičius (Tyszkiewicz K., 1868), J.R. Aspelinas (Aspelin, 1877). Atskirus neolito laikotarpio radinius rinko Z. Glogeris (Gloger, 1873). Pirmieji, kurie smulkiai aprašė kai kuriuos neolito paminklus, buvo W. Szukiewicz (Szukiewicz, 1901, 1901a, 1904, 1907, 1910), T. Daugirdas (Dowgird, 1891). Pirmasis neolito paminklus kartografavo F. Pokrovskis (Покровский, 1893). Vakarinių Lietuvos teritorijų neolito laikotarpio medžiagą rinko ir skelbė mokslinėje spaudoje O. Tischleris (Tischler, 1874, 1882), A. Bezenbergeris (Bezenberger, 1889, 1893, 1893a, 1895), E. Hollackas (Hollack, 1896, 1900). Tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų Lietuvos archeologinę medžiagą rinko ir neolito paminklų teritorijas žvalgė P. Tarasenska (Tarasenska, 1922, 1928), 1938–1960 m. – K. Jablonskis, neolitinę medžiagą mokslinėje spaudoje skelbė A. Spicynas (Спицын, 1925), W. Antoniewicz (Antoniewicz, 1930, 1931), L. Kozłowski (Kozłowski L., 1924), J. Kostrzewski (Kostrzewski, 1931). Vakarų Lietuvos neolitinę medžiagą į mokslinę apyvartą įtraukė W. Gaerte (Gaerte, 1927, 1929), K. Engelis (Engel, 1931, 1935). Išsamia ir tuo metu mokslškai pagrįsta neolito apžvalgą pateikė J. Puzinas (Puzinas, 1938). Šioje pirmoje mokslinėje neolito apžvalgoje aprašomos Šukinės-duobelinės ir Virvelinės keramikos kultūros, nurodoma jų chronologija, pateikiami svarbiausi neolito požymiai. Išsamiau apie Lietuvos neolitą nebuvo rašoma iki pat 1962 m., kai buvo paskelbta R. Jablonskytės-Rimantienės daktaro disertacija. Net 1961 m. išleistame apibendrinamojo pobūdžio veikale *Lietuvos ar-*

cheologijos bruožai tik plačiau pakartojamos J. Puzino išsakytos mintys apie neolitą ir pateikiamas vienas kitas naujai tyrinėtus paminklas.

Platesni neolito paminklų tyrinėjimai prasidėjo tik XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje, kai buvo pradėti tyrinėti Pietų Lietuvos paminklai (Bernotaitė, 1958, 1959, 1960; Rimantienė, 1966, 1969), kurie vėliau buvo priskirti neolitinei Nemuno kultūrai (Чарняўскі, 1979; Rimantienė, 1974).

Naujas neolito tyrinėjimų ir apibendrinimo tarpsnis prasidėjo, kai buvo pradėti tyrinėti atskiri mikroregionai vakarinėje, rytinėje, pietinėje ir pietvakarinėje Lietuvos teritorijos dalyse. Vakarų Lietuvoje buvo tyrinėjami trys mikroregionai: Šventosios (Rimantienė, 1979, 1980, 1989, 1996), Biržulio apyežerės (Butrimas, 1982, 1985, 1996) bei Šarnelės gyvenvietė (Rimantienė, 1974; Butrimas, 1996). Rytų Lietuvoje taip pat buvo tyrinėti trys mikroregionai: Jaros (Girininkas, 1977, 1978), Kretuono (Girininkas, 1982, 1990, 1994, 2002b) ir Papiškės (Brazaitis, 1998) apyežerės. Įvairių neolito laikotarpių paminklų taip pat buvo ištirta Pietvakarių Lietuvoje – Šešupės baseine (Juodagalvis, 1988, 1992) ir ypač daug Pietų Lietuvoje (Rimantienė, 1992, 1999a, b, c; Grinevičiūtė, 2002; Piličiauskas, 1999, 2002; Juodagalvis, 2001, 2002; Ostrauskas, 2001; Girininkas, 2000; Brazaitis, 2000). Šiais tyrimais nustatyta, kad, be Virvelinės ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų (pastarosios Lietuvoje dar nebuvo žinomos, kai rašė J. Puzinas), Lietuvos teritorijoje dar buvo neolitinės Nemuno, Narvos, Rutulinų amforų, Pamarių kultūros, nustatyta jų chronologija bei raida (Girininkas, 1994, 1998; Rimantienė, 1984, 1996a). Šie apibendrinamojo pobūdžio darbai yra keturių dešimtmečių mokslinių tyrimų išdava. Palyginę juos su 1961 ir 1974 m. apie neolitą rašytais darbais, matysime, kad nagrinėjant neolito laikotarpį pasiekta didelė pažanga medžiagos tipologizavimo, bendruomenių ūkio, kontaktų su kaimynais, organizacijos, meno, pasaulio sampratos tyrinėjimo srityse.

XX a. paskutiniame dešimtmetyje buvo pradėta nagrinėti neolitizacijos raida Lietuvoje (Daugnora, Girininkas, 1995, 1996, 1998, 2004; Girininkas, 2000; Antanaitis, 1999; Antanaitis, Ogrinc, 2000; Brazaitis, 2003). Padaugėjęs tiriamų neolito laikotarpio paminklų ir jų radiokarboninių datavimų, buvo patikslinta neolito chronologija (Antanaitis, Girininkas, 2000, 2002). Neolito gyvenvietėse aptikta daug meno dirbinių, ypač Šventosios ir Kretuono apyežerėse. Pirmą kartą buvo bandoma aptarti neolito meno dirbinių ir stilių raidą Lietuvoje (Butrimas, 1994, 2000, 2001, 2003; Iršėnas, 2001, 2003). Nagrinėjant

neolito laikotarpio Virvelinės keramikos kultūrą, iki XX a. devintojo dešimtmečio buvo intensyviai keliami ir gvildenami baltų kilmės ir jų ryšių su indoeuropiečiais klausimai. Jiems savo darbuose nemažai dėmesio skyrė R. Rimantienė (Rimantienė, 1987, 1984, 1996a), A. Girininkas (Girininkas, 1994, 2002a), G. Grinevičiūtė (Grinevičiūtė, 2000), Dž. Brazaitis (Brazaitis, 2003).

Vis dėlto neolito laikotarpis Lietuvoje dar kelia daug neatsakytų klausimų. Vienas jų – neolitizacijos tyrimai. Ypač dėmesį traukia agrarinio ir miškų neolito bendruomenių tarpusavio ryšiai. Šiuo metu osteoarcheologiniai duomenys, darantys neolitizacijos procesą daug aiškesnį, dar nėra tolygiai tyrinėti nei laiko, nei teritorijos požiūriu, taip pat dar tik pradėti makrobotanikos, stabilųjų izotopų tyrimai, ne visi paminklai tyrinėti palinologiniu ir radiologiniu požiūriu. Neolitizacijos procesai apėmė visas gyvenimo sritis, ne tik ekonomiką. Dar labai mažai tyrinėti bendruomenių ideologijos, struktūros ir materialinės kultūros pokyčiai, vykę tuo laikotarpiu. Taip pat trūksta chronologinių duomenų, kuriuos galima gauti radiokarboniniu metodu. Netolygiai iširtos atskiros neolitinės kultūros: tebėra neaiškus Vėlyvosios Nemuno kultūros likimas, ankstyvojo ir vidurinio Narvos kultūros laikotarpių chronologija, dirbinių tipologija. Daug problemų kelia Virvelinės keramikos kultūra: sudėtinga paaiškinti jos įtaką kitoms šalia egzistavusioms neolitinėms kultūroms. Ne visai išnagrinėta ir Rutulinių amforų kultūros įtaka miškų neolito bendruomenėms Lietuvos teritorijoje. Taip pat dar mažai turime duomenų apie Šukinės-duobelinės keramikos kultūrą. Vis dar neišspręsti gintaro, titnago, skalūno žaliavos gavybos, skaldymo technologijos ir transportavimo klausimai. Dalis šių dalykų jau pradėti nagrinėti.

Neolito periodizacija

Neolito periodizacija remiasi atskirų paminklų datavimu. Visi Lietuvos ir Rytų Pabaltijo archeologai sutaria dėl neolito skirstymo į tris laikotarpius: ankstyvąjį, vidurinį ir vėlyvąjį. Tačiau bendros nuomonės dėl šių laikotarpių ribų nėra, nes atskirų paminklų, kurie tipologiškai atrodo vienodi, radiokarboninės datos dažnai skiriasi. Lietuvoje neolito ribos datuojamos skirtingai (Rimantienė, 1996a; Girininkas, 1994; Antanaitis, Girininkas, 2000, 2002).

PERIODAS	CHRONOLOGIJA
Ankstyvasis neolitas: ¹⁴ C (laboratorinė) BP	6550/6300–5600/5400
Kalibruotos datos BC (pr. Kr.)	c. 5500/5300–4400/4200
Vidurinis neolitas: ¹⁴ C (laboratorinė) BP	5600/5400–4400/4300
Kalibruotos datos BC (pr. Kr.)	c. 4400/4200–3100/2900
Vėlyvasis neolitas: ¹⁴ C (laboratorinė) BP	4400/4300–3600
Kalibruotos datos BC (pr. Kr.)	c. 3100/2900–2100/2000

Ankstyvasis neolitas. Ilgą laiką neolito pradžia Lietuvoje buvo laikoma 3000 m. pr. Kr. (Puzinas, 1938). Vėliau dėl neaiškių priežasčių neolito pradžia buvo nurodoma 4000 m. pr. Kr. (Kulikauskas, Kulikauskienė, Tautavičius, 1961; Rimantienė, 1974).

Rytų Pabaltijo archeologų sutarimu ši periodizacija remiasi keramikos atsiradimo ir kaitos chronologija. Ankstyvasis neolitas prasideda keramikos pasirodymu. Neolito pradžia Lietuvoje ilgą laiką reprezentavo Žemaitiškos 3B gyvenvietėje aptikti organinės kilmės dirbiniai, datuojami 4440–4260 m. pr. Kr. (5510±60 BP Bln-2594). 2000 m. buvo gautos naujos ankstyvojo neolito gyvenviečių – Katros 1-osios ir Katros 2-osios – datos: 5610–5470 m. pr. Kr. (6550±70 BP Ki-7642) ir 5190–4850 m. pr. Kr. (6080±70 BP Ki-7645). Šioms datoms neprieštarauja kitų Rytų Pabaltijo ankstyvojo neolito gyvenviečių datos: Rudnia Sertėjskaja 5300–5080 m. pr. Kr. (6240±60 BP LE-3045), Zvidzės 5360–5210 m. pr. Kr. (6315±60 BP TA-852), Uosos 4840–4620 m. pr. Kr. (5880±80 BP LE-961) gyvenviečių radiniai, Zvejniekų kapinyno kapas 122 – 5470–5300 m. pr. Kr. (6395±75 BP OxA-5967) ir kt. Todėl ankstyvasis neolitas Lietuvoje, pagal keramikos pasirodymo kriterijų turėtų prasidėti 5500–5300 m. pr. Kr. (6550/6300 BP) (žr. 5 lent.). Tuo metu Vidurio Europoje pasirodė ir suklestėjo Linijinės-juostinės keramikos kultūra.

Vidurinis neolitas. Vidurinį neolitą Lietuvoje iki šiol retai kas išskirdavo (Rimantienė, 1984, 1996a), nes nerasdavo tinkamo kriterijaus. Vis dėlto toks kriterijus yra. Tai ne tik Šukinės-duobelinės keramikos kultūros pasirodymas Lietuvoje, bet ir agrarinio neolito pradžia (Girininkas, 1994, 1996, 2000) bei miškų neolito Narvos ir Nemuno kultūrų

[5 lent.]
Lietuvos neolito
periodizacija ir chronologija
(pagal Antanaitis,
Girininkas, 2000)

keramikos savitumai. Radinių, kurie ryškiausiai atspindi šį laikotarpį, buvo aptikta Šventosios 4-ojoje, Katros 2-ojoje, Katros 1-ojoje, Kretuono 1B, Žeimenų ežero, Pakretuonės 1-ojoje ir kt. gyvenvietėse, įsiterpiančiose į 5400–4300 (4400–3100) m. pr. Kr. laikotarpį. Šioms datoms neprieštarauja ir kitų Rytų Pabaltijo vidurinio neolito gyvenviečių radiokarboninės datos: Sarnatės M – 3960–3700 m. pr. Kr. (5065±75 BP Ua-15984); Zedmaro D – 4220–3960 m. pr. Kr. (5230±100 BP Ua-2382); Usviatų IVB – 3980–3800 m. pr. Kr. (5120±80 BP LE-4113); Zvejniekų kapinyno kapo 206 – 4220–4000 m. pr. Kr. (5285±50 BP Ua-3643) ir kt. Vidurinio neolito pradžia sutampa su Nemuno kultūros susiformavimu, o Narvos kultūros teritorijoje – su puodų nusklembtais į vidų pakraščeliais pasirodymu. Vidurinį neolitą galima būtų datuoti 4400/4200–3100/2900 m. pr. Kr. (5600/5400–4400/4300 BP) laikotarpiu. Vidurio Europoje šis laikotarpis susijęs su Piltuvėlinių taurių kultūra.

Vėlyvasis neolitas. Vėlyvasis neolitas Lietuvoje tradiciškai siejamas su Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūrų pasirodymu. Patikimiausios radiokarboninės datos Lietuvoje galėtų būti geležies amžiaus Plinkaigalio kapinyno datuoti kapai: kapas 242 – 2920–2880 m. pr. Kr. (4280±75 BP OxA-5936) ir kapas 241 – 2620–2470 m. pr. Kr. (4030±55 BP OxA-5928), priskiriami Virvelinės keramikos kultūrai. Analogiškas palaidojimas, kurį taip pat galima priskirti Virvelinės keramikos kultūrai, aptiktas Spigino kapinyne, kapas 2 – 2880–2470 m. pr. Kr. (4040±120 BP GIN-5570). Ir Šarnelėje, ir Nidoje gautos radiokarboninės datos nepatikimos, nes gyvenvietės daugiasluoksnės. Pagal Abuoros ir Ičos gyvenviečių duomenis Rytų Pabaltijo Virvelinės keramikos kultūros pradžia datuojama 3360–3020 arba 3260–2910 m. pr. Kr. (4490±80 BP TA-2144; 4390±80 BP TA-2247) (Loze, 1994). Estijoje Virvelinės keramikos kultūra pagal Rigikiulos XIV gyvenvietės tyrimų duomenis datuojama 2620–2310 m. pr. Kr. (3970±100 BP TA-2680) (Kriiska, 2000).

Naujausių tyrinėjimų duomenimis nustatyta, kad Lietuvos teritorijoje vėlyvajame neolite gyvavo ir Rutulinių amforų kultūra, kuri, kaip ir Vidurio Europoje, datuojama 4000/3650–2100/1900 m. pr. Kr.

Vėlyvojo neolito pabaiga tradiciškai laikomas tas laikotarpis, kai Rytų Pabaltijyje pasirodė pirmieji metalo dirbiniai. Kol kas šio laikotarpio gyvenvietės ar palaidojimo su metalo dirbiniais neturime. Esama keletas gyvenviečių, kuriose aptikti radiniai rodo, kad jos turėtų priklausti ankstyvajam bronzos amžiui. Tokie paminklai Lietuvoje yra

NEOLITO PERIODAI	LIETUVA	LATVIJA	ESTIJA	Š. LENKIJĄ, Š. VOKIETIJĄ, DANIJĄ	ŠIAURĖS VAKARŲ RUSIJĄ
Ankstyvasis neolitas					
¹⁴ C (laboratorinė)	6550/6300– 5600/5400	6550–5400	6000– 5400/5300	6000– 5100/5000	6300/6000– 4800/4500
m. pr. Kr.	5500/5300– 4400/4200	5500–4200	5000/4900– 4200/4100	5000–3400	5300/5000– 3700/3400
Vidurinis neolitas					
¹⁴ C (laboratorinė)	5600/5400– 4400/4300	5400– 4500/4400	5400/5300– 4400/4300	5100/5000– 3900	4800/4500– 3900
m. pr. Kr.	4400/4200– 3100/2900	4200– 3200/3000	4200/4100– 3200/3100	3400–2350	3700/3400– 2450
Vėlyvasis neolitas					
¹⁴ C (laboratorinė)	4400/4300– 3600	4500/4400– 3500	4400/4300– 3500	3900– 3800/3700	3900– 3600/3500
m. pr. Kr.	3100/2900– 2000	3200/3000– 1900/1700	3200/3100– 1900/1800	2350–1900	2450– 1900/1800

Kretuono 1I, Kretuono 1C, Žemaitiškės 2-oji (3570±120 BP Vs-311), Papiškių 4-oji (3685±75 BP T-10602) gyvenvietės. Šį laikotarpį, matyt, reikėtų laikyti ir Virvelinės keramikos kultūros gyvavimo pabaiga. Tai atspindėtų šios kultūros pabaigą žyminti Gyvakarų palaidojimo data – 2281–2035; 2269–1977 m. pr. Kr. Maždaug tada Lietuvoje pasirodo Vėlyvosios Narvos kultūrai būdingų paminklų, skiriamų jau ankstyvajam bronzos amžiui. Visų Pabaltijo archeologų sutarimu nuspręsta, kad bronzos amžiaus pradžia galima būtų laikyti 2000–1800 m. pr. Kr. Reikia pažymėti, kad nuo šio laiko pradėjo keistis ekonomika – sparčiai plėtojosi gamybinis ūkis. Radiokarboninių tyrimų duomenimis, vėlyvąjį neolitą Lietuvoje galima būtų datuoti 3100/2900–2000 m. pr. Kr.

Lietuvos neolito periodizacija labai artima Šiaurės Lenkijos, Šiaurės Vokietijos, Danijos, Pietų Skandinavijos, Šiaurės vakarų Rusijos (miškų

[6 lent.]
Neolito periodizacija
Rytų, Pietų Pabaltijyje ir
Šiaurės vakarų Rusijoje
(pagal Antanaitis,
Girininkas, 2000, 2002;
Baldia, 2003; Крайнов,
1996; Гурьина, Крайнов,
1996)

zonos) neolito datavimui. Šių teritorijų neolito laikotarpio periodizacijos lentelė (6 lent.) rodo, kad Lietuvos neolito pradžios ir pabaigos datos mažai kuo skiriasi nuo minėtų teritorijų neolitinių objektų datavimo. Gretimų kraštų archeologai, išskyrus Rytų Pabaltijo šalis, neolito periodizacijos kriterijais laiko kitus veiksnius. Pavyzdžiui, Rusijos archeologai įveda eneolito, t.y. metalo dirbinių pasirodymo, laikotarpį, kuris dar nėra susijęs su šio fakto sukeltais ūkio pokyčiais. Danijoje ir Pietų Skandinavijoje šis laikotarpis išskiriamas pagal tai, kad pavieniuose palaidojimuose kaip įkapės vietoj akmeninių laivinių kirvių randami titnaginiai durklai. Taip pat ne visi Vakarų Europos archeologai vėlyvojo neolito pradžią sieja su Virvelinės keramikos kultūra. Aptarę Lietuvos neolito periodizaciją remiasi tais kriterijais, kurie turėjo įtakos Rytų Pabaltijyje gyvenusių žmonių buičiai, ūkiui, kultūrai.

MIŠKŲ NEOLITAS

Miškų neolito terminu apibūdinamos miškų zonoje gyvenusios bendruomenės, kurios vertėsi daugiausia žvejyba, medžiokle, rinkimu, o buityje naudojo keramiką, t.y. puodus smailiais arba apvaliais dugnais. Miškų neolito gyventojai savo inventoriumi ir gamybos objektu smarkiai skyrėsi nuo agrarinio neolito ir nuo Baltijos jūros pakrantėse gyvenusių bendruomenių.

Miškų neolito bendruomenių gyvenamųjų vietų randama prie žuvingų tranzitinių vandens telkinių, apsuptų didžiulių miškų masyvų. Tų bendruomenių nariai priklausomai nuo poreikio versdavosi medžiokle arba žvejyba ir visuomet rinkimu. Bendruomenės, kurios vertėsi žvejyba, Lietuvos teritorijoje galėjo ūkininkauti tik Nemuno žemupyje, Kuršių nerijoje ir Baltijos jūros pakrantėse.

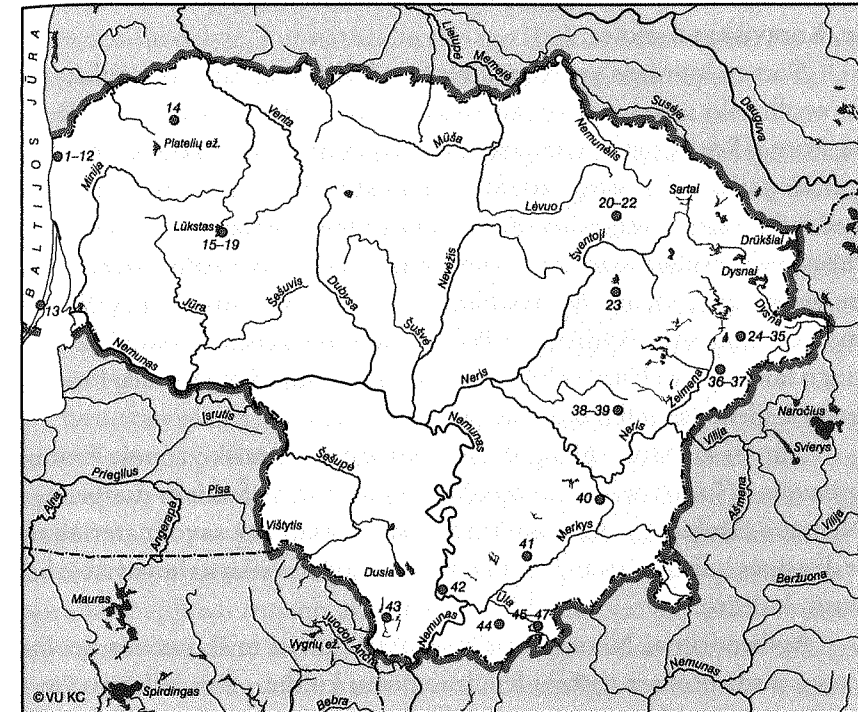
Pusiau klajoklės medžiotojų bendruomenės per metus gyvendavo keletoje vietų. Žieminiai gyvenamieji būstai buvo pagrindinė bendruomenės gyvenamoji vieta, o pavasarį, vasarą, rudenį žmonės pagal poreikį įsikurdavo patogiose žvejybai ir medžioklei vietose. Todėl jie buvo daug judresni, lengvai prisitaikantys prie susiklostančių aplinkybių. Pagal gyvenviečių topografiją, būstų formą, inventoriaus kiekį ir atliekas galima išskirti vienai ar kitai miškų bendruomenei būdingus ekonominius modelius: medžioklė, žvejyba, rinkimas, žaliavos gavyba, mainai. Miškų neolito gyventojų ūkio savitumas labai priklausė nuo juos supusios gamtinės aplinkos: miškų augmenijos ir gyvūnijos, dirvožemio, vandens baseino ir vertingų žaliavos (titnago, akmens, gintaro) gavybos objektų. Lietuvos miškų neolito teritorijoje galima išskirti Narvos, Dubičių, Nemuno, Šukinės-duobelinės keramikos kultūras, naudojusias skirtingą ekonominį modelį, turėjusias skirtingas tradicijas, kurios atsispindi savitoje materialinėje ir dvasinėje kultūroje: keramikos dirbinių, įrankių formose, ornamente, papuošaluose, laidojime, ideologijoje.

Rytų ir Vakarų Lietuvos neolitas

Narvos kultūra

Tyrinėjimų istorija. Ilgą laiką buvo manoma, kad seniausi Rytų Pabaltijo neolito gyventojai buvo finougrai, kuriuos vėlyvajame neolite iš Vyslos ir Dauguvos tarpupio išstūmė Virvelinės keramikos kultūros gyventojai, tiesioginiai baltų protėviai (Moopa, 1956; Kulikauskas ir kt., 1961). 1931 m. E. Šturmas pirmasis atkreipė dėmesį į prie Zebraus (Latvija) ežero aptiktus savitai kultūrai priklausančius dirbinius (Šturmas, 1931). Vėliau prie jau žinomos medžiagos jis prijungė ir kitų tai pačiai kultūrai priklausančių gyvenviečių radinius. 1951–1953 m. šiaurės rytinėje Estijos teritorijoje prie Narvos upės buvo tyrinėtos Narvos I, II, III gyvenvietės, kurias L. Jaanits jau pavadino narviško tipo paminklais (Яанитс, 1959). Autorius tokių paminklų pastebėjo ne tik Estijoje, bet ir Latvijoje, Rusijoje. Septintojo dešimtmečio pradžioje N. Gurina paskelbė Narvos I, II, III gyvenvietėse rastus radinius, sugretino juos su Rytų Pabaltijyje žinoma analogiška medžiaga ir pirmą kartą pavartojo Narvos kultūros terminą. Ši kultūra buvo išskirta pagal keramikos ypatumus ir datuojama tik ankstyvojo neolito laikotarpiu (VI–V tūkst. pr. Kr.).

Šukinės-duobelinės keramikos kultūros pasirodymą (vidurinio neolito pradžia) Rytų Pabaltijyje daugelis archeologų laikė Narvos kultūros pabaiga. Vėliau apie Narvos kultūros tęstinumą viduriniame neolite prakalbo latvių archeologas F. Zagorskis (Zagorskis, 1965). Narvos kultūrą gyvavus vėlyvajame neolite ir ankstyvajame bronzos amžiuje (3100–1750 m. pr. Kr.) nurodė A. Girininkas (Girininkas, 1994), kuris pastarojo laikotarpio Narvos kultūrą pavadino Vėlyvąja Narvos kultūra. Nuo ankstyvojo neolito iki ankstyvojo bronzos amžiaus pabaigos gyvavusioje kultūroje galima išskirti keletą skirtingų grupių; tai dar 1984 m. padarė V. Timofejevas (Timofeev, 1984). Jis nurodė, kad egzistavo pietinė, šiaurinė ir vakarinė Narvos kultūros grupės, R. Rimantienė nurodė jau keturias grupes (Rimantienė, 1996a), o A. Girininkas – dvi (Girininkas, 1994). Vėliau Narvos kultūros paminklų buvo aptikta Vakarų, Pietų Lietuvoje ir už Lietuvos ribų (Rimantienė, 1979, 1989, 1996b; Butrimas, 1982, 1996), Rytų Lietuvoje (Girininkas, 1977, 1978, 1990, 1994; Brazaitis, 1998; Šatavičius, 2000; Grinevičiūtė, 2002). Iš viso šiuo metu Lietuvoje yra žinoma daugiau kaip 50 gyvenviečių, kuriose rasta Narvos kultūros radinių (30 pav.). Žymiausiais Narvos

[30]

Narvos kultūros paminklai Lietuvoje

- 1 – Šventosios 1B; 2 – Šventosios 2B; 3 – Šventosios 3-ioji; 4 – Šventosios 4-oji;
- 5 – Šventosios 5-oji; 6 – Šventosios 6-oji; 7 – Šventosios 9-oji; 8 – Šventosios 23-ioji;
- 9 – Šventosios 26-oji; 10 – Šventosios 28-oji; 11 – Šventosios 8-oji; 12 – Šventosios 10-oji;
- 13 – Nida; 14 – Šarnelė; 15 – Donkalmis; 16 – Daktariškės 1-oji; 17 – Daktariškės 5-oji;
- 18 – Kalviškių 1-oji; 19 – Kalviškių 2-oji; 20 – Jaros 1-oji; 21 – Jaros 2-oji; 22 – Jaros 3-ioji;
- 23 – Alaušo ežero; 24 – Pakretuonės 1-oji; 25 – Pakretuonės 2-oji; 26 – Pakretuonės 3-ioji;
- 27 – Pakretuonės 4-oji; 28 – Žeimenų ežero 1-oji; 29 – Kretuono 1-oji; 30 – Žemaitiškės 1-oji;
- 31 – Žemaitiškės 2-oji; 32 – Žemaitiškės 3-ioji; 33 – Žemaitiškės 4-oji; 34 – Žemaitiškės 5-oji;
- 35 – Kretuonykščio 1-oji; 36 – Sudotos 1-oji; 37 – Šaltaliūnės; 38 – Miškinių 2-oji;
- 39 – Miškinių 4-oji; 40 – Papiškių 4-oji; 41 – Varenės 2-oji; 42 – Ežeryno 23-ioji;
- 43 – Zapsės upės 5-oji; 44 – Versminio upelio 1-oji; 45 – Gribašos 4-oji; 46 – Karaviškių 6-oji;
- 47 – Barzdžio miško 2B

kultūros paminklais Vakarų Lietuvoje reikėtų laikyti Šventosios 1B, 2B, 3-iąją, 4-ąją, 6-ąją, 23-iąją, 26-ąją, Daktariškės 1-ąją, 5-ąją, Šarnelės, Rytų Lietuvoje – Jaros 1-ąją, 2-ąją, Kretuono 1-ąją, Pakretuonės 1-ąją, 3-iąją, Žeimenų ežero 1-ąją, Žemaitiškės 1-ąją, 2-ąją, 3-iąją, Kretuonykščio 1-ąją, Papiškių 4-ąją, Verbiškės, Miškinių 2-ąją, Visėtiškių pilkapyno ir kitas gyvenvietes. Nedaug Narvos kultūros medžiagos

aptikta ir Pietų Lietuvos gyvenvietėse – Gribašos 4-ojoje, Glūko 10-ojoje, Karaviškių 6-ojoje.

Narvos kultūros ypatumai. Narvos kultūra gyvavo nuo ankstyvojo neolito iki ankstyvojo bronzos amžiaus pabaigos ir apėmė didžiulę teritoriją. Per ilgą gyvavimo laiką Narvos kultūroje atskirais chronologiniais laikotarpiais egzistavo keletas skirtingų pogrupių, kuriuose ryškiau išsiskyrė keramika. Remdamiesi šiais skirtumais Latvijos, Baltarusijos, Rusijos archeologai Narvos kultūros teritorijoje bandė išskirti ne vieną naują archeologinę kultūrą (Лозе, 1979; Чарняўскі, 1997; Тимофеев, Зайцева, Possnert, 1994). Tačiau tiek vienalaikiai, tiek skirtingų laikotarpių Narvos kultūros paminklai turi daug bendrų bruožų, kurie leidžia pasekti jos raidą.

Narvos kultūrai analogiškų kultūrų Europos miškų zonoje žinoma ir daugiau. Tai Dnepro–Doneco, Volgos aukštupio, Šukinės-duobelinės, Nemuno, Dubičių ir kitos kultūros. Narvos kultūra savo materialinės ir dvasinės kultūros ypatumais ryškiai išsiskiria iš visų kaimynystėje buvusių kultūrų.

Apibendrintai Narvos kultūrą galima laikyti miškų zonos neolito žvejų, medžiotojų ir rinkėjų bendruomenių kultūra. Šios kultūros žmonės lėpė keramiką su organinės kilmės priemaišomis molio masėje, gyveno netitnaginguose Rytų Pabaltijo plotuose, tik atskirais laikotarpiais kiek naudojo titnago žaliavą. Ankstyvajame neolite titnagą apdirbdavo mikroskeltine, o vėlyvajame – plačiaskeltine technika. Visais gyvavimo laikotarpiais plačiai naudojo kaulo ir rago dirbinius, užsiėmė gintaro gavyba ir apdirbimu. Gyveno pusiau žeminėse arba gana sudėtingos stulpinės konstrukcijos ant žemės pastatytuose namuose. Prie įtekančių ar ištekančių iš ežerų upelių statė polinius statinius ir žvejybai skirtas užtvaras. Mirusių laidėjo ištiestus ant nugaros su negausiomis įkapėmis. Nuo vidurinio neolito laikotarpio pradėjo plėtoti gyvulininkystę, nors pasisavinamasis ūkis vyravo iki ankstyvojo bronzos amžiaus pabaigos.

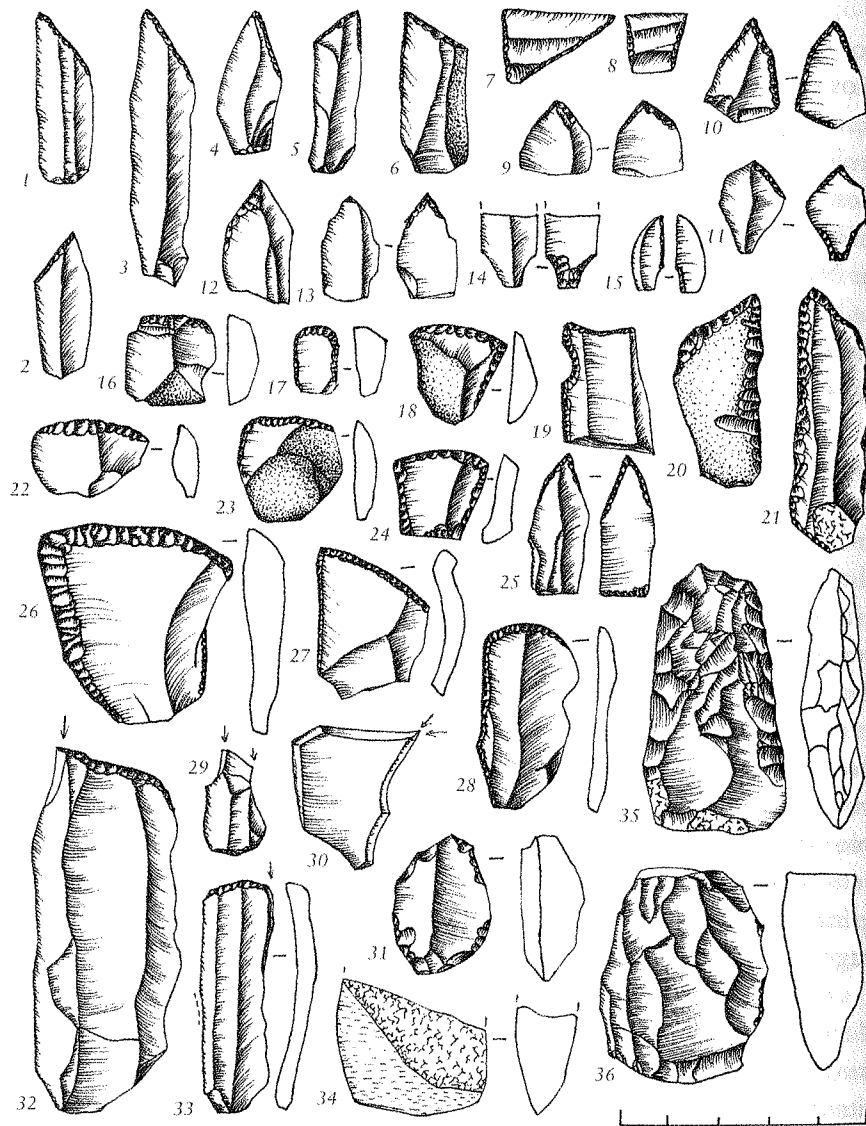
Narvos kultūroje pasisavinamojo ūkio formos vyravo per visą jos gyvavimo laikotarpį. Gamybinio ūkio formos skverbėsi itin lėtai, ryškesni gamybinio ūkininkavimo požymiai pastebimi tik ankstyvajame bronzos amžiuje. Narvos kultūros žmonės daugiausia vertėsi žvejyba, todėl savo gyvenimo būdu jie daug sėslėsi: gyvenvietėse rasta labai daug keramikos ir kitų darbo įrankių, paliktų šiukšlynų (Šventosios 3-ioji, Kretuono 1-oji). Šalia gyvenviečių pasitaiko žvejybai skirtų užtvartų (Šventosios 9-oji, Kretuono 1-oji, Žemaitišės 2-oji ir kt.), gyvenvietes juosė aptvarai (Šventosios 1-oji, Žemaitišės 2-oji).

Narvos kultūra susiformavo Latvijoje, Estijoje ir Lietuvos teritorijos šiaurinėje dalyje, kur natūralių titnago išteklių labai maža. Per visą šios kultūros gyvavimo laikotarpį buvo skirtingai apsirūpinama žaliava. Į Dubičių, Nemuno kultūrų teritoriją dažnai atvykdavo Narvos kultūros gyventojai pasirinkti ir prisikasti geros kokybės titnago žaliavos. Matyt, tai darydavo dažnai, nes Narvos kultūros dirbinių (keramikos) jau aptikta ne vienoje Pietų Lietuvos vietoje, tuo tarpu Dubičių ar Nemuno kultūrų pėdsakų Narvos kultūros teritorijoje dar neaptikta. Titnagas galėjo būti mainomas tam tikruose punktuose prie upių santakų. Kol kas tokių vienalaikių pastarųjų kultūrų radinių vienoje gyvenvietėje ar vietoje taip pat neaptikta.

Be ankstyvosios Narvos kultūros keramikos, Šiaurės ir Šiaurės rytų Lietuvos gyvenvietėse, kurių kultūriniai sluoksniai glūdi smėlyje, rasta ir titnaginių dirbinių, atitinkančių Lietuvos vėlyvojo mezolito titnago inventorių (31 pav.). Tarp titnago radinių vyrauja skeltine technika apdirbti dirbiniai ir mikrolitai, kuriems didelės įtakos turėjo pietinėse teritorijose paplitusi titnago apdirbimo technika, Narvos kultūros teritoriją pasiekusi kartu su titnago žaliava ir pusgaminiais. Savitas titnago inventorių, kuriame labai maža įklotinių antgalių, o vyrauja lancetai ir trapecijos, rodo savitą titnaginių dirbinių gamybą. Mikroskeltinė titnago apdirbimo technika naudota ankstyvojo ir vidurinio neolito Narvos kultūros laikotarpiu. Gyvenvietėse aptinkama pastarojo laikotarpio lancetų, kurių smaigaliai formuojami viršutiniame skeltės gale su retušu visai pašalinta mikrorėžtukinio dalijimo facete ir natūraliu pagrindu. Ašmenėliai daryti iš skelčių jas laužant ir įstatant į kaulo bei rago dirbinius.

Buvusiose durpyninėse ankstyvojo neolito gyvenvietėse titnaginių dirbinių mažai (Žemaitišės 3-ioji). Veikiausiai tai susiję su ūkininkavimo būdu. Narvos kultūros bendruomenės, kurios vertėsi vien žvejyba, titnago dirbinių naudojo mažiau. Gali būti, kad tos pačios bendruomenės medžiodamos vis dėlto mainais gaudavo titnago, tik stengėsi jį naudoti taupiai ir racionaliai. Tai atsispindi medžiotojų paliktame stovyklų inventoriuje, aptiktame Žeimenų ežero gyvenvietėje. Ten strėlių antgalių labai maža, titnago žaliava taupiai ir racionaliai naudota kaulo dirbiniuose kaip antgaliai, peilių ašmenėliai, gremžtukai. Įrankiai, kaip matyti, buvo naudojami tol, kol jais nebebuvo galima dirbti. Aptinkama daug anturinio, net tretinio titnago dirbinių panaudojimo atvejų.

Viduriniame neolite titnagas buvo įvežamas ne tik iš Pietų Lietuvos ir Šiaurės Baltarusijos. Aptikta ir rausvos spalvos titnago, atgabento iš

[31]

Narvos kultūros titnaginiai dirbiniai

1-6 - lancetiniai antgaliai; 7-8 - trapecijos; 9-15 - strėlių antgaliai; 16-18, 22-24, 26-28 - gremžtukai; 19 - grandukai; 20-21 - peiliai; 25 - grąžtas; 29-30 - rėžtukai; 32-33 - gremžtukai-rėžtukai; 31, 34-36 - kirviai

Valdajaus aukštumos (Rusija). Tuo metu pastebimai pasikeitė titnago skaldymo technologija ir retušavimas, tapęs plokščias. Tarp titnaginių strėlių antgalių vyravo trikampiai antgaliai su tiesiu ar nežymiai įgaubtu pagrindu ir rombiniai ar išstęsto rombo formos antgaliai, retušuoti plokščiu retūšu. Tam, matyt, nemažos įtakos turėjo Šukinės-duobelinės ir Piltuvėlinių taurių kultūros. Nedidelis kiekis antgalių yra su išryškintomis įkotėmis; juos naudojo dar mezolito laikotarpiu. Taip pat gausu lancetų ir trapecijų, pagamintų iš taisyklingai nuskeltų skelčių. Tokių antgalių rasta Kretuono 1B, Papiškių 4-ojoje, Utinojė Boloto (Kaliningrado sritis) gyvenvietėse. Peiliai buvo gaminami iš plačių skelčių, o kirveliai – iš skaldytinių dalių ar stambių nuoskalų. Aptinkama ir lėšio formos kirvelių, kurių ašmenys dar kartais aštrinami tranšė tipo (skėlimas išilgai ašmenų) nuskėlimu, labai sumažėjo rėžtukų, tačiau pagausėjo grąžtelių, grandukų ir gremžtukų, kombinuotų su kitais dirbiniais, dažniausiai rėžtukais.

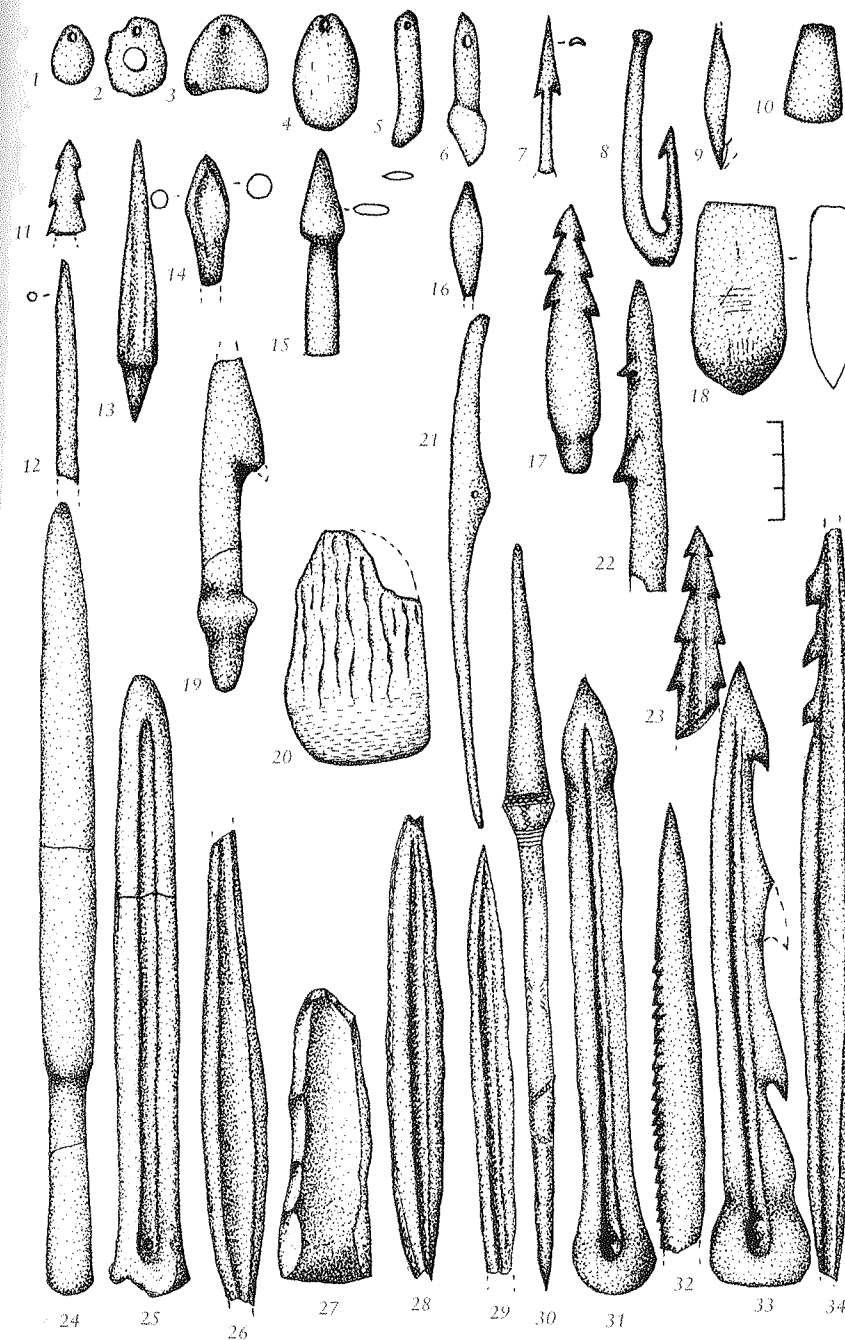
Vėlyvajame neolite Narvos kultūros gyvenvietėse titnaginių dirbinių vėl sumažėja. Dirbiniai daugiausia gaminti iš plačių nuoskalų. Vyrauja trikampiai, rombiniai bei lapo formos antgaliai, retušuoti plokščiu ar pusiau statmenu retūšu. Labai retai aptinkama lancetų ir trapecijų, kurių visas paviršius kartais taip pat retušuotas plokščiu retūšu. Gausiausiai pasitaiko galinių masyvių su išryškintomis įkotėmis gremžtukų. Peiliai platus, gaminti iš skelčių ir nuoskalų. Taip pat rasta titnaginių ovalinių šlifauto paviršiaus kirvelių, kurie veikiausiai gauti mainais. Rėžtukai dažniausiai pagaminti ant nulaužtų skelčių kampų. Skaldytiniai prizminiai, dažnai netaisyklingos formos, turintys po kelias skaldymui pritaikytas aikšteles.

Atskirais Narvos kultūros gyvavimo laikotarpiais titnaginius pakeisdavo iš kvarco, skalūno, granito pagaminti dirbiniai: apvalapenčiai netaisyklingo keturkampio ar ovalaus pjūvio kirviai, iš akmenų atplaišų pagaminti kapliai, keturkampio skersinio pjūvio kaltai šlifutu paviršiumi, pagaminti iš skalūno, kvarciniai gremžtukai, akmeniniai tinklo pasvarai bei šlifavimui skirti smiltainiai.

Narvos kultūros ypatumu galima laikyti visose ūkio šakose plačiai naudotus kaulo ir rago dirbinius. Nagrinėjant Narvos kultūros susidarymą, reikėtų daugiau dėmesio skirti jų tipologijai. Narvos kultūros kaulo ir rago dirbinių tipai labai artimi šiaurinių Maglemosės-Kungemosės (Pietų Skandinavija) ir Kundos (Rytų Pabaltijys) kultūrų gyventojų naudotų dirbinių tipams. Tai rodo, kad Šiaurės Europoje ir mezolito laikotarpiu buvo naudojami gana panašūs (palyginti su neolitu, net

65,4%) medžioklės ir žvejybos įrankiai (Girininkas, 1994). Detalūs Latvijos archeologų tyrinėjimai rodo, kad pereinamoju iš mezolito į neolitą laikotarpiu dalis kaulo ir rago dirbinių tipų, būdingų vėlyvojo mezolito stovykloms ir ankstyvojo neolito gyvenvietėms, skyrėsi nuo pagrindinių Kundos kultūros dirbinių tipų (III kompleksas) (Заропска, 1983). Šį skirtumą autoriai aiškina ankstyvojo neolito Narvos kultūros formavimosi ypatumais. Narvos kultūros gyventojai perėmė Kundos kultūros kaulo ir rago dirbinių gamybos technologiją, kuri susiformavo dar mezolite. Tai rodo įvairių formų kūginiai, lapo formos, su užbarzdomis šonuose strėlių antgaliai; vienašoniai žeberklai su užriesto snapo formos užbarzdomis ir skylutėmis pagrinde; antgaliai – eglutės formos, adatiniai, su viena užbarzda ties smaigaliu ir smulkiomis pjūklo ašmenų formos užbarzdomis šonuose ir trumpa įkote; meškerės kabliukai – vientisiniai, su skylute kotelyje, ir sudedamieji; durklai su neišryškintomis rankenomis, raginiai įtvėriamieji kirviai ir kaltai šlifuotais ašmenimis; kauliniai kaltai ir skobtai, pagaminti iš išilgai perskeltų vamzdinių kaulų; raginės movelės, kaulo dirbiniai 45° kampo ašmenimis (32 pav.). Šie dirbiniai, aptikti Kretuono 1B, Žemaitiškės 3B gyvenvietėse, turi nemaža atitikmenų vėlyvojoje Kundos kultūroje (Indreko, 1948). Tarp žeberklų vyrauja vienašoniai su retomis ir smulkiomis užbarzdomis. Eglutės formos žeberklai turi įtvėre pastorinimą, skirtą virvutei priišti. Bemaž visi to laikotarpio žeberklai yra pagaminti iš žvėrių vamzdinių kaulų, kurių sąnariniai paplatėjimai buvo pritaikyti žeberklo įtvėrui paplatinti. Medžioklėje buvo naudojami ir dviejų tipų durklai: su išryškintomis rankenomis ir pagaminti iš sąnarių kaulų, juos išilgai perskėlus ir vieną galą nusmailinus.

Labai ryškūs Narvos kultūros tęstinumo atvejai viduriniame neolite pastebimi lyginant kaulo ir rago dirbinius. Šio laikotarpio Narvos kultūra išsiskiria iš aplinkinių kultūrų savo kaulo ir rago dirbinių gausa. Nemuno kultūroje organinės kilmės dirbinių galėjo neišlikti, tačiau to paties laikotarpio Šukinės-duobelinės kultūros paminkluose jų irgi nedaug, matyt, dėl to, kad ūkyje buvo plačiai naudojamas titnagas ir skalūnas. Vidurinio neolito Narvos kultūroje gausu dviejų rūšių meškerės kabliukų – vientisinių ir sudedamųjų. Kaltai buvo gaminami iš kaulo ar rago, jų ašmenys nupjauti 45° kampu. Kirviai dažniausiai buvo įtvėriamieji, gaminami iš rago, ašmenys išgalšti iš dviejų pusių arba rago gabale ašmenų kampas parinktas taip, kad ašmenys galandami tik iš vienos pusės. Skobtai visi kauliniai su įgaubtais ašmenimis, pagaminti iš išilgai perskeltų vamzdinių kaulų. Aptinkama ir raginių

[32]

Narvos kultūros kaulo ir rago dirbiniai

1-6 – kabučiai; 7-9 – meškerės kabliukai; 10, 18, 20 – kalteliai; 11-17, 30 – strėlių antgaliai; 19, 22, 23, 31-34 – žeberklai; 21 – smeigtukas; 24 – durklas; 25, 31 – pynimo adatos; 26, 29 – ietigaliai; 27 – skobtas; 28 – špūle

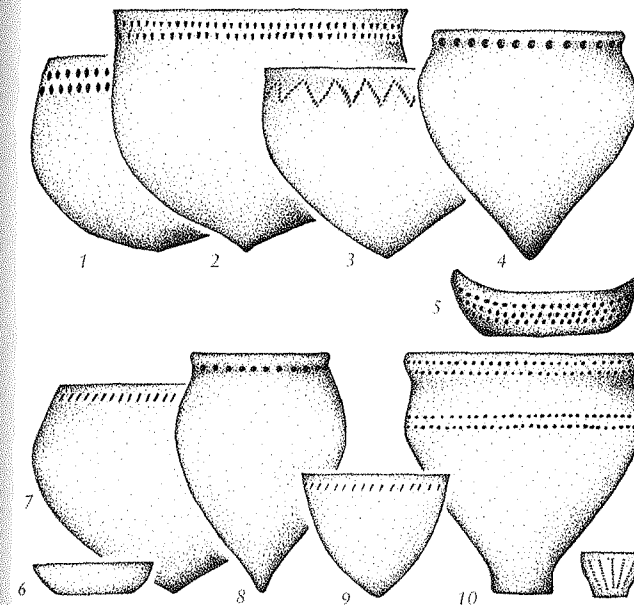
kaplių, tinklams pinti skirtų adatų, pagamintų iš išilgai perskeltų rago gabalų. Gyvenvietėse rasta daug kaulo ir rago dirbinių, kurių ašmenys nupjauti 45° kampu. Ylos, kaip ir ankstesniu laikotarpiu, buvo gaminamos iš sąnariinių kaulų su vienu nusmailintu galu. Odai apdirbti naudoti vamzdiniai kaulai, kurių paviršius nusitrynęs iki kaulų čiulpų ertmės.

Tarp vėlyvojo neolito strėlių antgalių vyrauja kūginės formos antgaliai su ilgesniu ar trumpesniu pagrindu, ietigaliai dažnai būna išstęstų formų, primena karklo lapą. Vėlyvojo neolito pabaigoje ir ankstyvojo bronzos amžiaus pradžioje pagausėja eglutės formos antgalių ir žeberklų. Nemažai rasta ir vienašonių su skylute pagrinde žeberklų. Vyrauja vientisiniai meškerės kabliukai. Kirviai dažniausiai raginiai, pagaminti iš išilgai perskeltų rago gabalų; taip pat aptinkama analogiškų vidurinio neolito radiniams adatų tinklams pinti. Padaugėja buityje naudotų įrankių: peikenų, adatų, rankenų, keramikai puošti šampelių, apkalų ir kt.

Ant kaulo ir rago įrankių, gintaro dirbinių, susijusių su tikėjimo atributika, aptinkama įrėžtų arba įgrėžtų kompozicijų, dažniausiai zoomorfinių ar antropomorfinių. Tas kompozicijas galima priskirti ideogramoms, tačiau dėl abstraktumo jas sunku iššifruoti. Kaip ir keramikos dirbiniuose, čia iš geometriškai išdėstytų negilių taškučių ar apvalių duobučių ornamentų sudarytos kryžmos, įvairios juostelės, įmitavusios saulės spindulius ar augalinius ornamentus.

Kitas, bene ryškiausias Narvos kultūros bruožas, išsilaikęs nuo ankstyvojo neolito iki pat ankstyvojo bronzos amžiaus, yra keramikos liesinimas organinės kilmės priemaišomis. Šios kultūros puodai buvo lipdomi iš plonesnių ar storesnių molio juostų, kurios sujungiamos suploninus juostų kraštus ir įleidžiant juos į kitos juostos krašte padarytą griovelį. Puodai buvo storasieniai ir plonasieniai. Sienelėje atsiradus įtrūkimui puode greta įtrūkimo buvo išgręžiamos skylutės ir per jas perkšta virvele surišama, o kiaurymės užtepamos derva.

Narvos kultūros keramikos bruožai nustatyti pagal keraminių indų formą. Ilgainiui tie indai kito ir todėl atskiruose vienalaikiuose kompleksuose dažnai randami skirtingi. Tai plačiaangiai katilo formos puodai smailiu ar suapvalintu dugnu (33 pav.). Vėlyvuojū Narvos kultūros laikotarpiu pradėti gaminti puodai plokščiais dugnais. Vėliau atsiranda plokščiadugnių tulpės formos puodų. Vienalaikių puodų kaklelių profiliai taip pat dažnai skirtingi. Veikiausiai tai priklausė nuo puodo paskirties namų ūkyje. Dažniausiai gaminti tiesiais kakleliais (I forma)

{ 33 }
Narvos kultūros keramika
Vakarinis (1-5) ir rytinis
(6-11) variantai

puodai su plonėjančiomis, stačiakampio pjūvio arba priplotomis briaunomis. Užlinkusiais į vidų kakleliais puodų (C forma) briaunos būna suapvalintos, nusklembtos į vidų ar profiliuotos (CS forma). Puodų su nežymiai profiliuotais (S formos) kakleliais briaunos plonėjančios, suapvalintos ir nežymiai platejančios. Buityje naudoti mažieji dviejų formų indai: pailgi suapvalintais dugneliais dubenėliai-lemputės ir plokščiadugniai, apvalūs, į viršų platejantys puodeliai.

Ankstyvosios Narvos kultūros keramikos kol kas aptikta tik Rytų Lietuvoje: Kretuono 1-osios gyvenvietės šiaurinėje dalyje, Žemaitiškės 3B, Pakretuonės 4-ojoje gyvenvietėse, kurias galėtume datuoti VI tūkstantmečio pr. Kr. pabaiga ir visu V tūkstantmečiu pr. Kr. Ankstyvosios Narvos keramikos (pagal Dž. Brazaitį, ankstyvojo, Zvidzės ir klasikinio stiliaus keramika, Brazaitis, 2003) molio masės sudėtyje vyrauja grūstų sraigių priemaišos, kiek rečiau aptinkama augalinių priemaišų. Puodai buvo lipdomi iš 6–9 cm pločio juostelių, dažniausiai juostų pakraščius suploninant ir sulipdant šonais vieną juostą ant kitos. Puodų paviršius ir vidus dažnai brūkšniuoti. Labiausiai buvo paplitę puodai apvaliais ir smailiais dugneliais bei pailgi dubenėliai apvaliais dugnais. Puodų ir dubenėlių briaunos smailėjančios, I formos. Tokie puodai vyrauja gyvenvietėse rastoje medžiagoje.

Keramikos ornamentika nėra nei įvairi, nei sudėtinga. Ornamentuotų puodų kiekis atskirose gyvenvietėse nedidelis. Žemaitiškės 3B gyvenvietėje – tik 7%. To paties laikotarpio Rigikiulos III gyvenvietėje – 8%, Rigikiulos I – 15%, Keapos – daugiau kaip 15% (Estija), Zacenjės (Baltarusija) – iki 20–25%, o geriausiai ištirtose ankstyvojo neolito gyvenvietėse kaip Uosa, Zvidzė (Latvija), Akalis (Estija) – nuo 6 iki 15%.

Ornamentikoje vyrauja ploni pailgi, grūdėlio formos ir pailgi keturkampiai įspaudai, aštrios trumpos įraižos, įspausių apvalių duobučių motyvai. Analogiškų motyvų aptikta Zvidzės, Rigikiulos I ir III, Zvejšalos (Latvija) gyvenvietėse. Keramikos ornamentikos kompozicijoje vyrauja anksčiau minėti motyvai, viena ar dviem horizontaliomis eilutėmis juosiantys puodus žemiau briaunos. Pasitaiko iš minėtų motyvų sudarytų vertikalių ir įstrižų linijų, kurios suformuoja trikampus, rombus ar kryžmas. Retai vieno puodo puošyboje derinami keli ornamentų motyvai.

Viduriniame neolite keramikos kompleksų (pagal Dž. Brazaitį – tai klasikinio, vadinamojo Piestinės tipo, ir tekstilinio stiliaus keramika, Brazaitis, 2003) aptikta Rytų, Vakarų ir Pietų Lietuvos teritorijose. Tai savito stiliaus puodai, dažnai dideli, plačiaangiai, su nusklembta į vidų puodo pakraštėlio briauna; jų aukščio ir pločio santykis 1:1. Atskirų regionų puodų molio masėje vyrauja kiek skirtingos priemaišos. Rytų Lietuvos Narvos keramikos paminkluose dar gausu grūstų sraigių, augalinių priemaišų. Vakarų Lietuvos Narvos kultūros keramikoje vyrauja grūstos sraigės ir kiek mažiau augalinių priemaišų. Tokių puodų aptikta ir Pietų Lietuvoje (Piličiauskas, 2002). Manoma, kad nusklembta briauna perimta iš palengva šiaurinėje Rytų Pabaltijo dalyje plintančios Šukinės-duobelinės keramikos kultūros. Narvos kultūros indai plonasieniai, puodai smailiais arba apvaliais dugnais, profiliuoti, C, CS ar S formos. I formos puodų daugiau Rytų Lietuvos Narvos kultūros gyvenvietėse. Dauguma indų puošti įvairiais pailgais keturkampių stulpelių, apvalių duobučių, apvijiniais, dažnai ir šukiniais įspaudėliais. Šio tipo puodai, rasti Rytų Lietuvos teritorijoje, dažnai puošti Šukinės-duobelinės keramikos indams būdinga ornamentika, kai šukiniai įspaudai derinti su giliomis duobutėmis. Daug tokio tipo keramikos, vadinamųjų Piestinės tipo puodų, aptikta dešiniakrantėje Dauguvos upės teritorijoje – dabartinės Latvijos, Estijos gyvenvietėse.

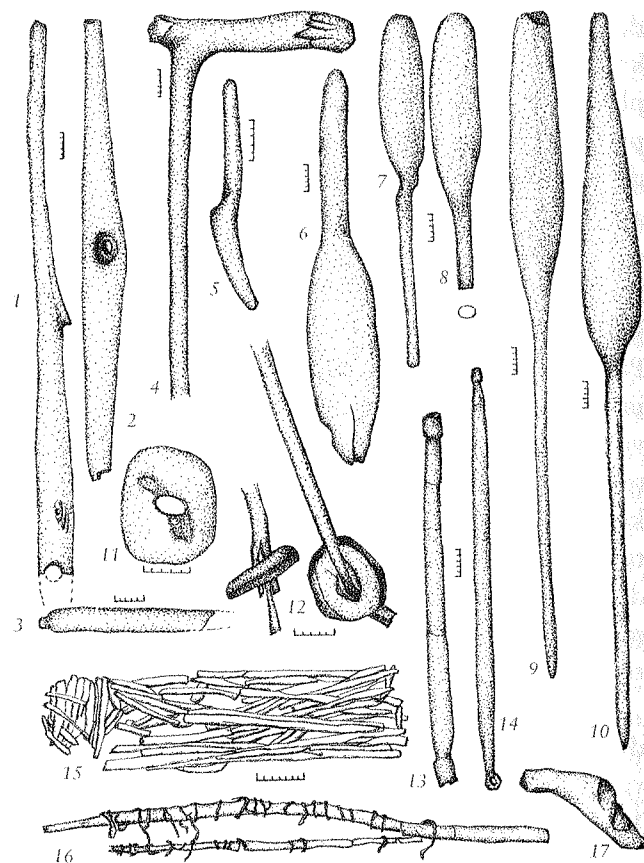
Be anksčiau aprašytos keramikos, aptinkama puodų, kurių molio masė tanki, su vyraujančiomis augalinės kilmės priemaišomis. Šių puo-

dų sienelių juostų sujungimo vietoms ploninti naudota mušimo technika ar virvute apvyniota lazdelė. Puodai nors ir plonasieniai, tačiau platūs ir aukšti, smailiais ar apvaliais dugnais. Jų kakleliai nežymiai profiliuoti, o briaunos nusklembtos į vidų. Puodai paviršiuje puošti audinių atspaudais, dažnai vadinamais tekstilniais. Ant šio tipo puodų aptinkama virvelių apvijų atspaudų, atsiradusių ploninant sienelės lazdele ar kaulu, apvyniotu plona virvele. Puodai su audinio ar apvijų atspaudais paviršiuje ar ant nusklembtos briaunos buvo papildomai puošiami horizontaliomis apvalių duobučių ar apvijų atspaudų eilutėmis. Pastarojo tipo puodų nemažai aptinkama tik Rytų Lietuvoje. Analogų jiems rasta Lubano žemumos ir Šiaurės Baltarusijos bei pietinės Pskovo srities Narvos kultūros keramikoje. Vakarų Lietuvoje keramikos su tekstilniais atspaudais rasta Šventosios 2B ir 3-iojoje gyvenvietėse. Jie, kaip ir Rytų Lietuvos keramikos puodai, puošti apvijomis. Vakarų Lietuvos Narvos kultūros keramikoje pastarojo ornamentų motyvai sudarė nuo 38 iki 64% visų ornamentuotų puodų. Vakarų Lietuvos keramikos ornamentikai būdingi pleištuvo, mazgelio, įstrižinių įkartėlių ir rečiau apvalių, trikampių ar netaisyklingos formos duobučių motyvai.

Be puodų, šiuo laikotarpiu buvo paplitę pailgi dubenėliai. Jų kiek daugiau Vakarų Lietuvos vidurinio neolito Narvos kultūros gyvenvietėse. Čia rasta ir apskritų dubenėlių plokščiu dugneliu bei nedidelių 12–15 cm skersmens geriamųjų puodelių.

Vėlyvajame neolite Narvos kultūros keramikos (pagal Dž. Brazaitį – tai vėlyvoji tekstilinio stiliaus keramika, Brazaitis, 2003) daugiausia rasta Žemaitiškės 2-ojoje, 3A, Kretuono 1D, 1I, Šventosios 23-iojoje, 6-ojoje ir kt. gyvenvietėse. Keramikos gamybai naudotame molyje yra grūstų kriauklių ir augalinių priemaišų. Puodai dažniausiai profiliuoti, S formos, rečiau I ar C formų, briaunos suapvalintos arba lygios, sienelės storos, iš vidaus ir išorės brūkšniuotos. Brūkšniavimas siejamas su technologiniu puodų gamybos procesu. Beveik visi puodai plokščiais dugnais ir platūs, savo profiliu primena tulpės žiedą. Be puodų, aptinkama nedidelių plokščiais dugneliais ir nežymiai į viršų platėjančiomis sienelėmis puodelių, kurių visas paviršius puoštas grūdėlio, įvairių šampelių atspaudais, sudarančiais horizontalias eilutes. Vakarų Lietuvos Narvos kultūros keramikoje dar aptinkama negilių dubenėlių ir pailgų dubenėlių-lempučių, kurie Rytų Lietuvoje nuo vidurinio neolito pabaigos nebenaudojami. Puodai dažnai puošiami tekstilniais, pailgais grūdėlio formos, šukiniais, virvučių, apvijų atspaudais. Ornamentų motyvai išdėstyti geometrinėmis kompozicijomis.

[34]
 Narvos kultūros mediniai
 žvejybos įrankiai
 (pagal Rimantiene, 1979)
 1–2 – butiniai;
 3 – butinių skersiniai;
 4 – kūlė; 5 – šakės žuvims
 gaudyti dalis;
 6–10 – irklai;
 11–12 – lazdos su
 skridimais žuvims vartyti į
 tinklus;
 13–14 – branktai;
 15–16 – bučių dalys;
 17 – samtelis

Dažniausiai puošiamas visas puodų paviršius, net dugneliai, rečiau – tik žemiau puodų briaunos.

Ankstyvajame bronzos amžiuje, Vėlyvosios Narvos kultūros keramikoje, kuri žinoma tik Rytų Lietuvoje (Kretuono 1C, Papiškių 4-oji) ir datuojama III–II tūkstantmečių pr. Kr. riba, vyrauja platūs plokščiadugniai tulpės formos puodai I, C ir S formos kakleliais bei dubenėliai nežymiai į viršų plėtėjančiomis sienelėmis. Molio masėje vyrauja augalinės priemaišos. Puodai dažniausiai puošti grūdėlio formos atspaudais, ornamentikoje bemaž išnyksta geometrinės kompozicijos.

Narvos kultūros puodai savo savitais ornamentų motyvais ryškiai skiriasi nuo kaimyninių to paties laikotarpio Šukinės-duobelinės, Dubičių, Nemuno kultūrų ir trumpesnę laiką Lietuvos teritorijoje gyvavusių Virvelinės ar Rutulinių amforų kultūrų keramikos. Narvos kultūros

keramikos ornamentika, kuriai būdingi bemaž vienodi elementai, motyvai ir jų kompozicijos, įgalino gana didelėje teritorijoje, atskiruose Lietuvos paminklų kompleksuose tirtus neolito radinius ne tik sujungti į vieną kultūrą, bet ir nustatyti jų etninį bendrumą. Skirtingos bendruomenės tais pačiais laikotarpiais dėsningai vartojo skirtingus Narvos kultūros ornamentikos elementus, motyvus ar jų kompozicijas. Tas kompozicijas dažnai sudarė atskirais laikotarpiais gana saviti įvairiarūšių šukinių, tekstilinių, virvelinių atspaudų, linijų elementų motyvai. Labiausiai plito indą juosiančios horizontalios pasikartojančių motyvų kompozicijos. Jas galima apibendrintai vadinti geometrinėmis. Rečiau pasitaiko iš vieno ar kelių nevienodų elementų sudarytų kompozicijų. Tie elementai paprastai išdėstyti netaisyklingai, laisvai, kartais vaizduoja zoomorfines ar antropomorfinės figūras. Jų aptinkama ant išorinių ir vidinių puodų sienelių, plokščių dugnelių ir briaunų.

Tiriant durpynines vidurinio ir vėlyvojo neolito gyvenvietes Šventojėje ir Kretuono apyžerėje, aptikta daug medinių dirbinių (34 pav.). Tarp jų gausu irklų, bučių, butinių, plūdžių, šakių žuvims gaudyti, kaplių kotų, kultuvių, šaukštų, samčių, geldelių, tošinių kraitelių ir kuolų, skirtų pastatams ar žvejybai skirtiems užtvarams.

Šukinės-duobelinės keramikos kultūra

Šukinės-duobelinės keramikos kultūros teritorija apėmė didelę Šiaurės rytų Europos dalį nuo Švedijos ir Norvegijos pasienio iki Vologdos srities (Rusija). Rytų Europoje išskiriama Rytų Pabaltijo Šukinės-duobelinės keramikos kultūra (Гурьина, 1996), o Šiaurės rytų Europoje – Suomijos, Karelijos, Ljalovo, Riazanės ir kitos kultūros. Šukinės-duobelinės keramikos kultūrinių grupių teritorijoje panašios keramikos ir žvejybos bei medžioklės įrankių gamybos tradicijos rodo, kad tarp bendruomenių buvo užmezgami ryšiai gana dideliais atstumais. Tai patvirtina titnago, skalūno ir gintaro dirbinių paplitimas didžiulėje Šiaurės rytų Europos teritorijoje.

Šukinės-duobelinės keramikos kultūra, kuri dažnai tapatinama su ugrofinų plitimu, Rytų Pabaltijyje pasirodė 4400–4200 m. pr. Kr., kitaip sakant, – vidurinio neolito pradžioje. Jos gyventojai atėjo į Rytų Pabaltijį, kai čia klestėjo Narvos ir Nemuno kultūros, o jų pietvakariniam pakraščiu įtakos turėjo Piltuvėlinių taurių kultūra. Šiaurės rytų Pabaltijyje, kurį nuo pietinės dalies skiria Dauguvos upė, Šukinės-duobelinės keramikos kultūrai pavyko užgožti Narvos kultūrą, kuri

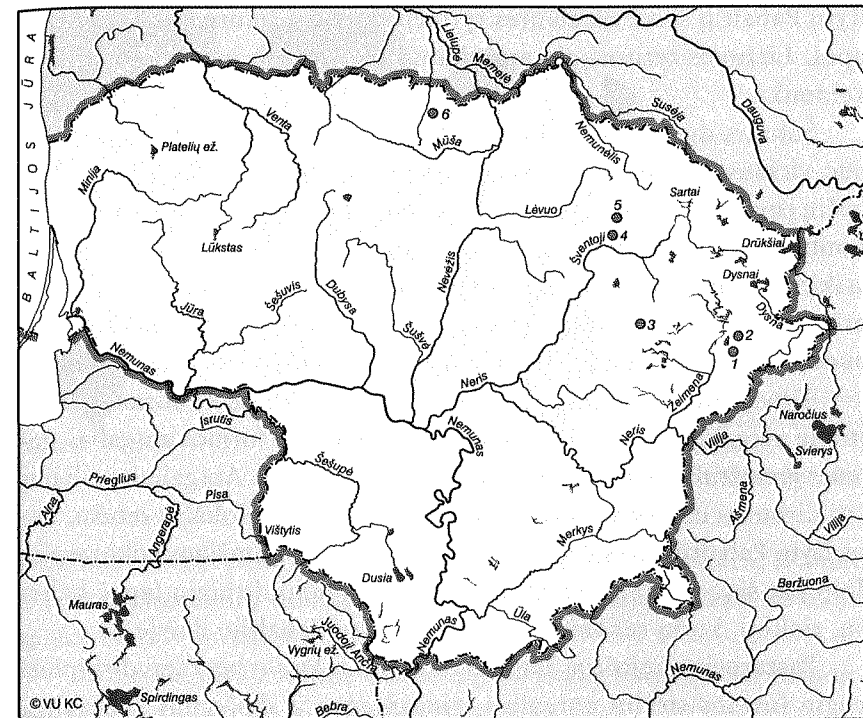

vis dėlto neišnyko be pėdsakų, bet dar ilgą laiką ją veikė viduriniame ir vėlyvajame neolite. Štai Akalio, Tamulos (Estija) gyvenvietėse aptinkama būdingų Narvos kultūros keramikai dirbinių, kurių molio masėje randame augalinių priemaišų, grūstų sraigių, puošyboje vartojami šiai kultūrai būdingi ornamentai. Tokia keramika priskiriama Šukinės-duobelinės keramikos kultūros penktajai grupei (Янитс, 1959). Latvijoje susiformavo vadinamoji Piestinės tipo keramika (Zagorskis, 1965). Dabartinės Estijos, Latvijos, Rusijos (Leningrado, Smolensko, Pskovo srities) teritorijoje aptinkama Narvos kultūros gyventojų palikta hidronimija, kalbininkų įvardijama kaip baltiška finougriškame pasaulyje, gali būti likusi kaip tik iš ankstyvojo neolito laikų.

Viduriniame ir vėlyvajame neolite Rytų Pabaltijyje vyko du skirtingi procesai. Viduriniame neolite Šukinės-duobelinės keramikos kultūros žmonės, plėsdami savo įtaką į šiaurę nuo Dauguvos upės iki pat Suomijos įlankos, perėmė daug materialinės ir dvasinės Narvos kultūros bruožų. Taigi vidurinį neolitą galima laikyti ankstyvuoju probalčių ir finougrų santykių laikotarpiu, kai finougrai pasisavino daug materialinės ir dvasinės kultūros elementų, praturtino savo kalbą Narvos kultūros žmonių leksika. Šį procesą galime laikyti finougrų „narvizacija“.

Tuo tarpu į pietus nuo Dauguvos upės tuo pačiu laikotarpiu vyko skirtingas procesas. Čia, Vėlyvosios Narvos kultūros teritorijoje, Šukinės-duobelinės keramikos kultūros gyventojai, kuriuos veikiausiai galime vadinti finougrais, gyveno tik atskirose Narvos kultūros apsuptyties salelėse, kuriose iki pat šių dienų išliko finougriškos hidronimijos bei materialinės kultūros pėdsakų. Pietinėje Rytų Pabaltijo dalyje, Lietuvoje, ir šiaurinėje Baltarusijoje žinomos tik pavienės Šukinės-duobelinės keramikos kultūros gyvenvietės (35 pav.).

Šukinės-duobelinės keramikos kultūra Lietuvos teritorijoje ryškesnių pėdsakų nepaliko. Jų randama tik šiaurės rytų Lietuvoje, prie didesnių vandens baseinų, kuriuos mėgo ir Narvos kultūros bendruomenės (Girininkas, 2000c). Daugiausia šios kultūros dirbinių aptikta Kretuono 1-ojoje gyvenvietėje, kur rasta šešių puodų liekanų bei plokščiai retušuotų iššęsto lapo ir rombo formos strėlių antgalių. Puodų liekanų aptikta Jaros 1-ojoje, 2-ojoje, 4-ojoje gyvenvietėse. Pavienių šukių rasta Pašvitinio, Pasuojo radimvietėse, Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje. Baltarusijoje, arčiausiai Lietuvos teritorijos, šukinės-duobelinės keramikos aptikta prie Naručio ežero Skemos 1-ojoje ir 2-ojoje gyvenvietėse (Чарняўскі, 1966), prie Zadzevskio ežero netoli Pastovių (Зайкоўскі, 1983), Latvijoje – prie Sarnatės lagūnos, Dvietės upės (Munčio gyven-

vietė), Lubano ežero (Zvidzės, Uosos, Sulkos, Piestinio gyvenvietės), Liela Ludzos ežero (Budjankos, Jurizdikos gyvenvietės) ir kt.

Šukinės-duobelinės keramikos kultūros įtaka materialinei Narvos kultūrai jaučiama iki pat ankstyvojo bronzos amžiaus. Tai rodo paplitę ir išsilaikę atskiri puodų formos elementai: sustorinta ir į vidų nusklembta puodo briauna, katilo formos dugneliai ir viso puodo paviršiaus puošyba tikrais ar tariamais šukiniais įspaudais. Išliko rombinių, iššęsto lapo formos antgalių ir kito titnaginio inventoriaus, pagaminto iš rausvo atspalvio titnago, atgabento iš Valdaiaus aukštumų.

Išskiriami trys šukinės-duobelinės keramikos stiliai, kurie atitinka ankstyvąją, tipinę (vidurinio laikotarpio) ir nuosmukio (vėlyvojo laikotarpio) keramiką (Äyräpää, 1960). Rytų Pabaltijyje pirmojo stiliaus keramikos mažai. Vadinasi, patys ankstyviausi šios kultūros gyventojai

[35]

Šukinės-duobelinės keramikos kultūros gyvenvietės

- 1 – Kretuono 1-oji;
- 2 – Žemaitiškės 2-oji;
- 3 – Pasuojo;
- 4 – Jaros 2-oji;
- 5 – Jaros 4-oji;
- 6 – Pašvitinio

Rytų Pabaltijį siekė tik šiaurės rytinėje dalyje, į šiaurę nuo Dauguvos upės. Lietuvos teritorijoje aptinkama tik antrojo ir trečiojo stiliaus keramika.

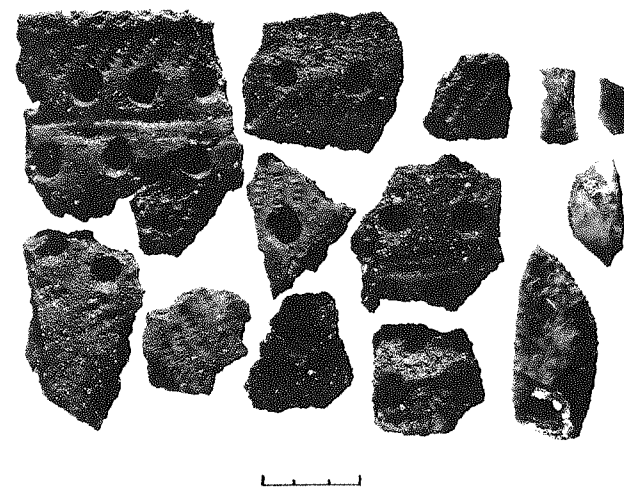
Šukinės-duobelinės keramikos puodai yra katilo (kazano) formos, nuo viršaus iki apačios puošti vietomis šukiniais, vietomis gilių duobučių įspaudais, sudarančiais geometrines figūras – kampais sujungtus rombus, juosiančius puodą viena ar dviem horizontaliomis eilutėmis ir atskirtus gilių apvalių kūgio formos duobučių įspaudų eilėmis. Puodų briaunos dažniausiai nusklembtos į vidų, o nusklembtoji plokštuma papuošta šukiniais įspaudais. Molio masėje daug grūsto granito (36 pav.).

Titnaginiai dirbiniai gaminami iš skelčių, rečiau – nuoskalų. Tarp strėlių antgalių vyrauja rombiniai ir ištęsto rombo formos antgaliai, galiniai gremžtukai ir įtveriamieji titnaginiai kirveliai. Antgaliai, peiliai ir kiti dirbiniai dažniausiai retušuoti iš abiejų pusių plokščiu retušu, kuris Rytų Pabaltijyje išsilaikė iki vidurinio bronzos amžiaus laikotarpio. Taip pat šiuo laikotarpiu gaminta daug skalūno dirbinių (ypač kaltelių, rinkių), kurių randama ir pietinėje Rytų Pabaltijos dalyje.

Pastarosios kultūros žmonės naudojo ir kaulo bei rago dirbinius: kūgio formos strėlių antgalius, vienašonius ir dvišonius žeberklus, raginius kirvius, kaulinius vientisinius ir sudedamuosius meškerės kabliukus, tinklams pinti skirtas adatas ir kt. Jie buvo žvejai ir medžiotojai. Jų gyvenvietės aptinkamos prie ežerų ir upių, kuriose būta daug žuvies. Gyvenviečių inventoriuje aptinkama daug kaulinių meškerės kabliukų, pasvarų, adatų tinklams pinti, tinklų pasvarų ir plūdžių, žuvies kaulų. Medžioklė taip pat buvo svarbi ūkio šaka. Žmonės racionaliai pritaikė šias dvi ūkio šakas bei rinkimą ir jų ūkis ilgai išliko rentabilus. Tik vėlyvojo neolito gyvenvietėse aptikta naminių gyvulių kaulų, vadinasi, šios kultūros bendruomenės Rytų Pabaltijyje prie gamybinio ūkininkavimo pamažu pradėjo pereiti tik vėlyvojo neolito laikotarpiu.

Lietuvos teritorijoje Šukinės-duobelinės keramikos kultūros palaidojimų neaptikta. Artimiausi palaidojimai, priskirtini šiai kultūrai, rasti Latvijos teritorijoje, Kreičio, Zvejniekų kapinynuose. Čia žmonės savo mirusiuosius laidojo ištiestus ant nugaros, į kapą įdėdavo amuletų iš žvėrių dantų, gintarinių papuošalų, keramikos, žvejybos ir medžioklės įrankių.

Šukinės-duobelinės keramikos kultūros papuošalai, kuriuos galima vadinti ir amuletais, daugiausia padaryti iš gintaro, molio, kaulo. Tarp jų yra daug zoomorfinių (Valma, Sarnatė, Zvidžė), antropomorfi-

[36]
Šukinės-duobelinės
keramikos kultūros
keramika
Kretuono 1-oji gyvenvietė

nių (Sulka, Nainiekstė) figūrėlių. Taip pat yra daug iš gintaro, skalūno ir šiferio pagamintų rinkių, iš žvėrių dantų – amuletų. Papuošalai atspindi žvejo ir medžiotojo pasaulėžiūrą.

Bronzos amžiuje šukinę-duobelinę keramiką Pabaltijos teritorijoje, išskyrus Lietuvą, pakeitė tekstilinė keramika.

Pietų Lietuvos neolitas

Iki XX a. šeštojo dešimtmečio Pietų Lietuvos, Šiaurės vakarų Baltarusijos bei Šiaurės Lenkijos neolitiniai paminklai buvo priskiriami Šukinės-duobelinės keramikos kultūros regionui. Tik 1957–1964 m. N. Gurina, žvalgiusi ir tyrusi Šiaurės vakarų Baltarusijos akmens amžiaus gyvenvietes, pirmoji pastebėjo ir nurodė, kad Pietų Lietuvos, Šiaurės vakarų Baltarusijos bei Šiaurės Lenkijos neolitiniai paminklai nepriklauso šiai keramikos kultūrai. Archeologė šiose teritorijose išskyrė savitą etnokultūrinę neolito sritį (Гурина, 1965). Ryškiausi šios etnokultūrinės grupės paminklai buvo tyrinėti Nemuno aukštupyje, todėl nauja kultūra netrukus gavo Nemuno kultūros pavadinimą, nors lenkų archeologai dar ilgai jį ignoravo (Чарняўскі, 1979; Чернявский, 1966; Чарняўскі, Исаенка, 1997; Исаенко, 1976; Bernotaitė, 1958; Римантене, 1966; Jablonskytė-Rimantienė, 1969; Rimantienė, 1984, 1996a). XX a. 8–9-ajame dešimtmetyje susiformavo Neolitinė Nemuno kultūros samprata, pagal kurią Neolitinė Nemuno kultūra –

tai iš Mezolitinės Nemuno kultūros kilusi archeologinė kultūra, gyvavusi IV–II tūkstantmetyje pr. Kr. Pietų Lietuvoje, Nemuno aukštupyje Baltarusijoje, Šiaurės rytų Lenkijoje, Vakarų Polesėje bei Kaliningrado srityje. Vėlyvajame neolite dėl Virvelinės keramikos kultūros įtakos ši kultūra sunyko.

Ilgainiui tokia Neolitinės Nemuno kultūros samprata palengva kito. Paskutiniame XX a. dešimtmetyje ir XXI a. pirmaisiais metais Lietuvos archeologai (Ostrauskas, 1996, 1998, 1999, 2000; Piličiauskas, 1999, 2002, 2003; Girininkas, 2000a, b; Brazaitis, 2000; Juodagalvis, 2002, 2003) pateikė kiek kitokią Neolitinės Nemuno kultūros įvertinimą, pagal kurį ši kultūra nėra vientisas dėsningas kultūrinis procesas, gyvavęs nuo 5500 iki 2000 m. pr. Kr. Ankstyvajame, iki šiol Nemuno kultūrai priskiriamame Dubičių etape, gyvavo atskira ankstyvojo neolito kultūra, o skiriamuosius savitus kultūros bruožus Neolitinė Nemuno kultūra įgijo tik anksčiau išskirtuose antrajame (Lysaja Gara) ir trečiajame (Dobry Boro) vidurinio neolito Nemuno kultūros etapuose. Mat pastarųjų dviejų išskirtų Nemuno kultūros etapų keramikos ir titnago inventoriūs skiriasi. Tyrimais nustatyta, kad atskirų paminklų keramikos, titnaginių dirbinių tipai labai įvairūs, kita vertus, ta pati medžiaga atskiruose paminkluose dažnai kartojasi. Pagal plačiau tyrinėtą Katros 1-osios ir 2-osios gyvenviečių inventorių galima spręsti, kad gyvenvietėse būdavo apsistojama gana dažnai. Žmonės čia palikdavo labai nedidelį kiekį nebetinkamo ar atsitiktinai pamesto inventoriaus. Todėl tiriant Pietų Lietuvos paminkluose rastą medžiagą susidarydavo apskritai nesudėliojama mozaika. Kai kurios atskiros gyvenvietės buvo laikomos vienalaikėmis, todėl susiformavo nuomonė, kad Nemuno kultūroje buvo labai daug skirtingų dirbinių tipų.

Datuoiant radiokarboninės analizės metodu nustatyta, kad keramika Nemuno baseine atsirado ne IV tūkstantmetyje pr. Kr., o VI tūkstantmečio pr. Kr. viduryje. Kaliningrado srityje bei dalyje Šiaurės rytų Lenkijos neolite egzistavo ne Nemuno, o savita Zedmaro (Timofeev, 1998) arba Narvos (Girininkas, 1994; Szymczak, 1995) kultūros. Buvo suabejota Nemuno kultūros pirmojo etapo (Dubičių) ankstyvajame neolite buvimu. Nemuno kultūra aiškius skiriamuosius bruožus įgijo tik antrajame ir trečiajame etapuose, t.y. viduriniame ir vėlyvajame neolite (Girininkas, 1989). Ankstyviausios gyvenvietės, turėjusios keramiką, priskiriamos mezolitinės Janislavicų kultūros keraminiam etapui (Ostrauskas, 1999a), be to, įrodyta, kad gyvavo Dubičių tipo gyvenvietės ir atskirai Neolitinė Nemuno kultūra (Piličiauskas, 2002). Neo-

litinei Nemuno kultūrai ankstyvojo neolito gyvenviečių nepriskiria ir lenkų archeologai (Koško, 1996). M. Čarniauskis, pats nustatęs Nemuno kultūros Vakarų Baltarusijoje trijų laikotarpių periodizaciją (Чарняўскі, 1979), šiuo metu taip pat abejoja kultūros tęstinumu Nemuno aukštupyje ankstyvajame ir viduriniame neolite. M. Čarniauskiio nuomone, formuojantis vidurinio neolito Nemuno keramikai, didelę įtaką turėjo Lenkijos miškų neolitas bei Piltuvėlinių taurių kultūra, o Dubičių ir Lysaja Gara etapų materialinės kultūros irgi iš esmės skiriasi (Калечыц, Чарняўскі, 2000). Pasak autorių, ankstyvojo neolito Dubičių tipo paminklai sudaro atskirą Pripetės–Nemuno kultūrą. Todėl būtina atskirai apžvelgti ankstyvojo neolito ir vidurinio bei vėlyvojo neolito medžiagą.

Dubičių ir Neolitinės Nemuno kultūrų tyrimuose dar daug neišspręstų problemų, kurios iškyla dėl specifinės geografinės šių kultūrų paminklų aplinkos. Visi jie rasti smėlėtose ežerų ir upių pakrantėse, kur neišlieka organika, kur daug ką sunaikino gamta (smėlio perpustymai) ir vėlesnė žmonių veikla. Todėl tyrinėjant šias kultūras apie tų laikų žmonių gyvenimą galima kalbėti remiantis vien titnago apdirbimo ypatumais bei keramikos gamyba. Kol kas visiškai nepažįstami laidojimo papročiai (žinomi tik Šiaurės rytų Lenkijoje esantys Brajnikų, Priebutų kapinynai), beveik nieko negalima pasakyti apie pastatus. Šios kultūros radiniai datuojami vien tipologiniu metodu, kuris labai retai pagrįstas radiokarboninėmis datomis. Šiuo metu ištirtos tik kelios trumpalaikės Dubičių ir Neolitinės Nemuno kultūrų gyvenvietės, kuriose aptikta vienalaikė arba turinti lengvai atskiriamų kitų laikotarpių priemaišų archeologinė medžiaga. Be to, vertikalioji stratigrafija smėlyje dažniausiai neduoda jokių rezultatų. Turima medžiaga leidžia naujai pažvelgti į Pietų Lietuvos neolito žmonių gyvenimą.

Pastaruosiu metu ankstyviausios neolito datos Pietų Lietuvoje gautos ištyrus Katros 1-osios (6550±70 BP) ir 2-osios (6020±70, 5950±70, 6080±70 BP) gyvenviečių židinius (Antanaitis, Girininkas, 2000). Datas kalibravus nustatytas 5563–4774 m. pr. Kr. laikotarpis. Vėlyviausia mezolito data žinoma iš Kabelių 2-osios gyvenvietės tyrimų – 6009 (5943, 5908, 5885)–5724 m. pr. Kr. arba 7060±150 BP Ta-2610 (Ostrauskas, 1999a). Remiantis šiais duomenimis nustatyta, kad keramika Nemuno baseine, kaip ir Narvos kultūros teritorijoje, pradėta gaminti apie 5500 m. pr. Kr. Vėlyviausia data, kurią galima sieti su Dubičių kultūros keramika, gauta ištyrus Katros 2-osios gyvenvietės židinį – 4228 m. pr. Kr. (5360±70 BP).

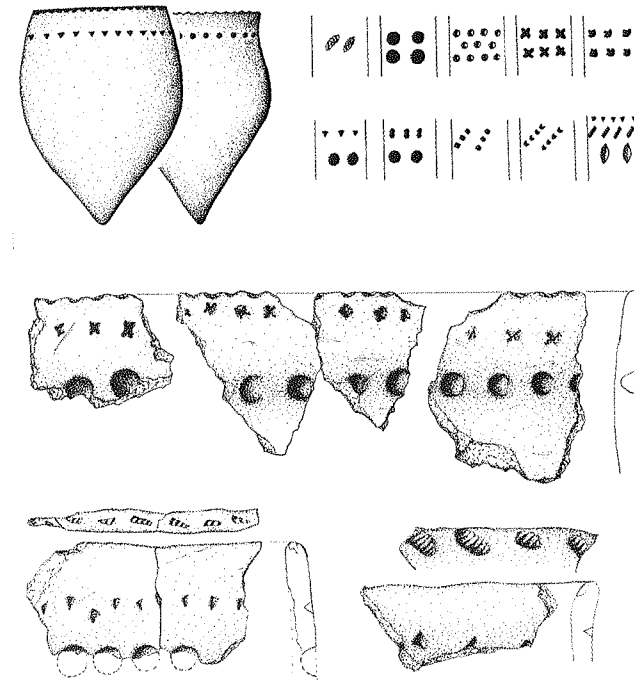
vertėsi medžiokle ir todėl labai dažnai keisdavo gyvenamąją vietą. Tam buvo palankios hidrografinės sąlygos. Upių tinklas, ypač Katros, Ūlos, Merkio upynai, teikė galimybių atskiroms bendruomenėms palaikyti glaudžius ryšius net su Neries upės bendruomene ir kitomis Nemuno baseino bendruomenėmis. Dubičių gyvenvietėse, apytikriai laikomose vienalaikėmis, keramikos ir kitų darbo įrankių rasta nedaug. Tačiau žmonės tose pačiose vietose apsistodavo dažnai, todėl sunku nustatyti židinių ar palikto inventoriaus vienalaikiškumą.

Beveik visa ankstyviausia Rytų Europos miškų zonos neolitinių kultūrų keramika datuojama VI tūkstantmečiu pr. Kr. (Zhilin, 2000). Ankstyviausia smailiadugnė panašių formų keramika Pietų Lietuvoje, kuri taip pat įeina į miškų zoną, paplito apie 5500 m. pr. Kr. Ji išplito greitai, nes Rytų Europos mezolitinės kultūros nebuvo uždaros, plačiai bendravo su pietiniais kaimynais.

Dubičių kultūros žmonės keramikos gamybos žinias perėmė iš Dnestro–Bugo ir Dnepro–Doneco kultūrinių sričių (Даниленко, 1985; Телегин, 1985). Dnepro–Doneco ir Dubičių kultūrų keramikos panašumus gana seniai pastebėjo daugelis tyrinėtojų (Rimantienė, 1996a, ir kt.). Abiejų kultūrų keraminiai indai smailiadugniai, nežymiai profiliuotomis briaunomis, ornamentikoje vyrauja gilių apvalių duobučių eilė ties puodo kaklelio įlinkiu. Šie panašumai gali reikšti, jog Nemuno baseiną keramikos gamybos idėja pasiekė nuo Dnepro vidurupio.

Tuo metu moliniai puodai pradėti lipdyti ir Narvos kultūros teritorijoje. Ši keramika, nors ir turi bendrų bruožų su Dubičių kultūros keramika, labiau skiriasi nuo randamos Pietų Lietuvoje ir, matyt, buvo paveikta skirtingos kultūrinės įtakos. Jeigu molinių puodų gamybos tradicijos iš tiesų būtų perimtos iš Pietų ar Pietryčių kraštų, tuomet Dubičių kultūros keramika pirmiausia turėjo pasirodyti Vakarų Polesėje, vėliausiai – Pietų Lietuvoje ir Šiaurės rytų Lenkijoje. Dubičių kultūros žmonės naudojo labai nedaug keraminių indų, todėl trumpalaikėse gyvenvietėse dažniausiai aptinkami vos keli puodai. Tai specifinis Nemuno kultūros bruožas, rodantis, kad bendruomenės vertėsi sezonine medžiokle.

Dubičių kultūros keramikos molio masė, skirtingai nei Narvos kultūros keramika, dažniausiai būdavo liesinama augalinėmis priemaisomis. Kartais kartu su augalais randama smėlio, labai retai – perdegusių kriauklelių (Dubičių 3-ioji gyvenvietė). Šios kultūros kiek vėlesnio laikotarpio keramikoje aptinkama indų, kurių molio masėje, be augalinių, imtos naudoti ir kombinuotos priemaišos – augalai ir stam-

[38 a]
Dubičių kultūros keramika
ir ornamentų motyvai
(pagal Rimantienė, 1996)

biai grūstas kvarcitas (Dubičių 2-oji gyvenvietė). Šie bruožai pastebimi Dubičių kultūros keramikoje.

Puodai buvo lipdomi iš 0,3–1,3 cm storio, 3–6 cm pločio molio juostų. Šios būdavo jungiamos dažniausiai šoniniu būdu (N tipo jungtimi), prieš tai kraštus suploninus. Greta aptinkama ir plonasienės keramikos, kurios molio masėje gausu mineralinių priemaišų. Juostų jungimo vietos būdavo sutvirtinamos braukant išorinį ir vidinį paviršius specialiu įnagiu. Indo išorė dar būdavo nulyginama, todėl brūkšniavimas išliko tik vidinėje pusėje. Gali būti, kad indai buvo lipdomi ant formos.

Puodai buvę smailiadugniai, retkarčiais apvaliadugniai, jų angos skersmens ir aukščio santykis 1:1,5, sienelės menkai profiliuotos, pakraščeliai tiesūs (I formos), nežymiai įgaubti (C formos) ar atlenkti į išorę (S formos). Briaunos apvalios, net to paties puodo ne visuomet vienodo storio (38 a pav.).

Puodai puošti negausiai. Dažniausiai dekoruota tik viršutinė puodo dalis – kaklelis ir briauna. Ornamentas (horizontalios ir lygiagrečios

eilutės) paprastai labai įvairių motyvų: apvalių, ovalo ar netaisyklingos formos duobučių ir stambių, katpėdėlės pavidalo įspaudų, įvairaus dydžio netaisyklingų įspaudėlių, įkartų. Ornamentai būdavo įrėžiami arba įspaudžiami keliais skirtingais įnagiais. Kaip minėta, Dubičių kultūros keramikai būdinga horizontali gilių apvalių duobučių eilė puodo kaklelio įlinkyje. Tokia keramikos puošyba būdinga ir šiaurinėms Dnepro–Doneco kultūrinėms grupėms (Телегин, Титова, 1998).

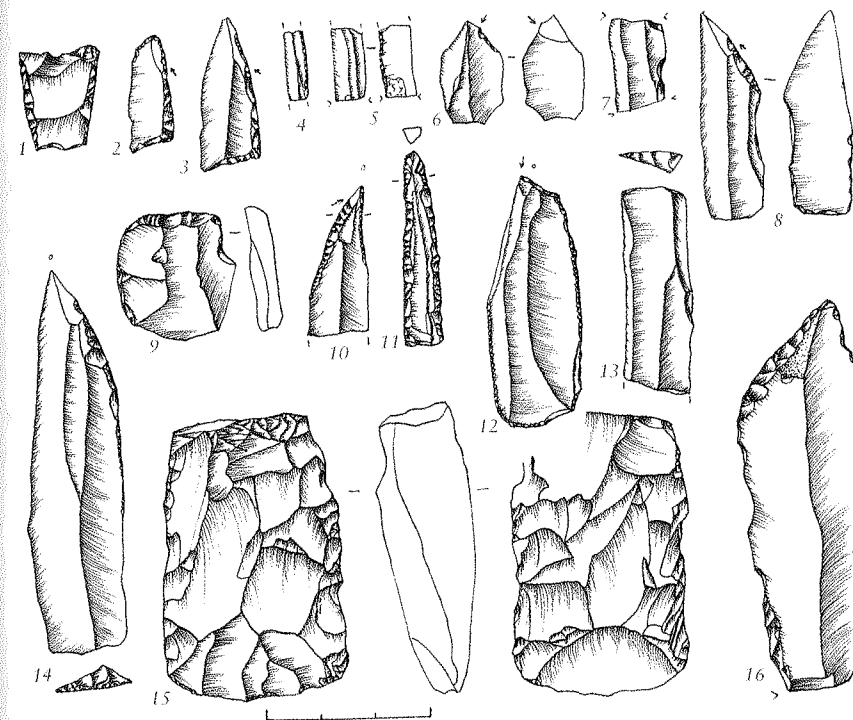
Gana sudėtinga tiksliai susieti Dubičių kultūros keramiką su titnago radiniais, nes smėlinėse gyvenvietėse jie dažnai randami greta toje pačioje vietoje anksčiau ar vėliau vykusios gamybinės žmonių veiklos.

Dubičių kultūros gyvenvietėse rasti skaldytiniai – vienagaliai su rankenėle arba kūginiai, naudoti taisyklingoms skeltėms arba nuoskaloms skelti. Titnaginiai dirbiniai buvo gaminti iš skelčių ir nuoskalų, kurios buvo laužomos arba mikrorėžtukais ir rėžtukais dalijamos nuskėlimo būdu, statmenu ar pusiau statmenu retušu. Daug buvo gaminama lancetų, kurie jau turėjo neolitinių bruožų. Dubičių kultūros formavimosi metu gyventojai dar gamino mezolitinio tipo lancetus – su nulaužtu arba retušuotu pagrindu bei mikrorėžtukine išskala suformuotu smaigaliu apatinėje skeltės dalyje. Vėliau jau aptinkama neolitiniams antgaliams būdingų tipų, kai smaigaliai formuojami viršutinėse skelčių dalyse, o mikrorėžtukinio dalijimo išskala dažnai nuretušojama. Tokių neolitinių lancetų aptinkama ir Narvos (Kretuono 1B, Papiškių 4-ojoje), ir Zedmaro, Utinajė Boloto gyvenvietėse (Girininkas, 1990; Brazaitis, 1992; Тимофеев, 1979).

Gyvenvietėse rasta ir trapecinių antgalių. Tai dažniausiai vidutinio dydžio simetriški dirbinėliai, turintys mezolitinių bruožų. Nelygiašoniai trikampiai mikrolitai kol kas žinomi iš Karaviškių 6-osios gyvenvietės (Piličiauskas, 2002). Jie platūs, su mikrorėžtukinėmis išskalomis viršūnėse. Mikrolitinių ašmenėlių gyvenvietėse pasitaiko labai retai.

Gremžtukai buvo gaminami iš nuoskalų ir plačių skelčių, dažniausiai galiniai, rėžtukai buvo viduriniai ir šoniniai bei kampiniai su retušuota briauna. Dirbinių kompleksuose pasitaiko gremžtukų-rėžtukų ir grandukų-rėžtukų. Kirveliai buvo gaminami iš stambių nuoskalų ir skaldytinių dalių. Nuo mezolitinių jie skiriasi tuo, kad visas jų paviršius apskaldytas, o ašmenims atnaujinti ir aštrinti skirtą tranšė tipo nuskėlimą yra pakeitęs retušas (38 b pav.).

Dubičių kultūros gyvenviečių inventoriuje pastebima, kad nyko mezolitinė titnago apdirbimo technologija ir formavosi neolitinė. Žmonės naudojo kaulo ir rago dirbinius, kurie smėlinėse gyvenvietėse labai

retai kur išliko. Prie Kašėtų rastas smailus kaplys, Gaidžių saloje (Kašėtos) – kirvis. To paties laikotarpio kaulo ir rago dirbinių aptikta Kameno II gyvenvietėje (Vakarų Polesė) (Исаенко, 1976).

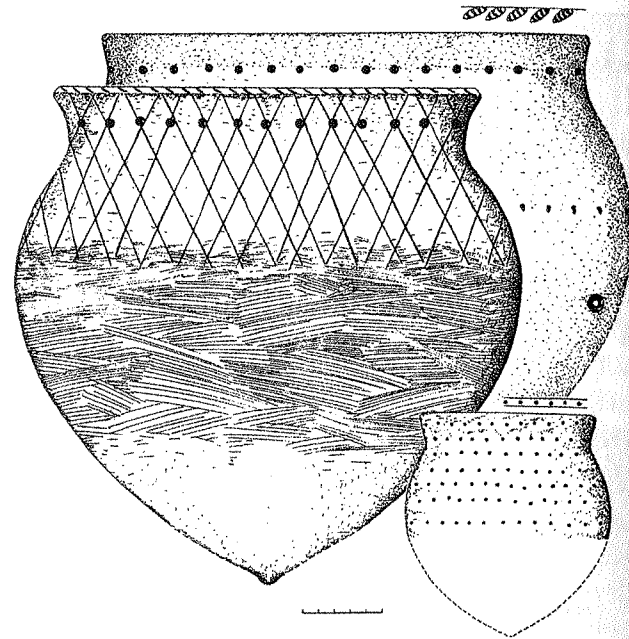
Ankstyvojo neolito Dubičių kultūros bendruomenės savo gyvenimo būdu labai artimos vėlyvojo mezolito bendruomenėms. Tai plačiai ūkininkaujančios medžiotojų ir žvejų grupės, pradėjusios gaminti keramiką, naudojusios gausius titnago žaliavos išteklius, ribotai palaikiusios ryšius su kaimyninėmis Narvos, Dnepro aukštupio ir kitų kultūrų bendruomenėmis.

Neolitinė Nemuno kultūra

Vidurinis ir vėlyvasis neolitas yra Neolitinės Nemuno kultūros susiformavimo, klestėjimo ir išnykimo laikas. Didžioji Nemuno kultūros radi-

- [38 b]
 Dubičių kultūros
 titnaginiai dirbiniai
 (pagal Piličiauskas, 2002)
 1 – trapecija;
 2–3, 8, 10, 14 – lancetai;
 4–5, 7 – ašmenėliai;
 6 – mikrorėžtukas;
 9 – gremžtukas;
 11 – grąžtas;
 12 – rėžtukas;
 13, 16 – peilis;
 15 – kirvis

[40]
Neolitinės Nemuno
kultūros keramika
(pagal Piličiauskas, 2002)

paprastai kiek atlenktu į išorę S tipo pakraštėliu. Jų paviršius kartais angobuotas. Pakraštėlis paprastai puošiamas gumburėliais, puodų šonai – tinkliniu raštu. Molio masėje vyrauja augalinės priemaišos. Nemuno kultūros keramikos yra ir Šiaurės rytų Lenkijoje. Baltarusijos teritorijoje rasta Nemuno kultūros (Lysaja Gara etapas) keramika turi ir Dubičių, ir Lenkijos miškų (anksčiau vadinamos Šukinės-duobelinės) kultūrų keramikos bruožų (Калечыц, Чарняўскі, 1997). Pastarosios kultūros būdingi bruožai – lygus indų paviršius, terasinės juostelės, linijinio štampos įspaudai, grūsto akmens priemaišos molio masėje – aptinkami ir Pietų Lietuvos gyvenviečių keramikoje. Be to, vidurinio neolito Nemuno kultūros indai Baltarusijoje dažnai puošti linijinio štampos įspaudais, kokių nepasitaiko tokioje pat keramikoje Lietuvoje.

Šiaurinė Dubičių kultūra, kuriai ankstyvajame neolite priklausė ir Pietų Lietuva, beveik neprisidėjo formuojantis vidurinio neolito Nemuno kultūros Lysaja Gara tipo keramikai (Piličiauskas, 2002). Pastarosios keramikos pastovūs bruožai susiformavo Baltarusijoje, ir tik vėliau kartu su naujais gyventojais arba kultūrinių mainų būdu šie dirbiniai paplito Lietuvoje. Taigi Dubičių ir Nemuno kultūras Lietuvoje negalima susieti į vieną raidos visumą.

Viduriniame neolite suintensyvėjo ryšiai tarp Narvos ir Nemuno kultūrų. Narvos kultūros bruožų turinčios keramikos pasitaikė Gribašos 4-ojoje, Karaviškių 6-ojoje (plotas V), Barzdžio miško 2B, Zapsės upės 5-ojoje, Varėnės 2-ojoje, Ežeryno 23-iojoje, Versminio upelio 1-ojoje ir Katros 1-ojoje gyvenvietėse. Ryškiausias šios keramikos bruožas, skiriantis ją nuo Nemuno kultūros indų, yra suplokštintas ir į vidų nusklembtas pakraštėlis (CS tipo). Gribašos 4-ojoje gyvenvietėje tokio profilio šukė priklausė puodui, kurio sienelės puošė įdomi kompozicija, o jos horizontalias smulkių grūdelio formos įspaudėlių eilutes jungė trumpos įstrižos eilutės. Lygiai taip pat puošiama ir Narvos kultūros keramika.

Narvos kultūros keramikos dirbinių pasirodymas Nemuno kultūros teritorijoje gali būti aiškinamas prekyba titnago žaliava ir dirbinių ruošiniais, ypač gyvai vykusia viduriniame neolite.

Didesne kultūrinių pokyčių dinamika pasižymi vėlyvoji Nemuno kultūros fazė. Daugelyje tyrinėtų gyvenviečių aptikta vėlyvajam neolitui būdingos Nemuno kultūros keramikos. Karaviškių 6-ojoje, Barzdžio miško 1-ojoje, Margių 1-ojoje gyvenvietėse buvo rasta puodų, kaklelio linkyje puoštų duobutėmis. Jų briaunos puoštos įkartomis, paviršiai lygūs, kartais dar ornamentuoti įstrižų stulpelių eilutėmis, apvijiniais įspaudais, duobutėmis (Rimantienė, 1999a, b). Šio laikotarpio keramika turi labai įvairių bruožų, nepasižyminčių nuoseklia ir vientisa tradicija, kuri egzistavo pradiniam Nemuno kultūros etape.

Pietų Lietuvoje, kaip ir Šiaurės rytų Lenkijoje, kai kurių gyvenviečių keramikoje pastebimi tik pavieniai Dobry Boro tipo keramikos požymiai. Vėlyvoji Nemuno kultūros keramika čia negausi ir įvairi, tai būdinga archeologinių kultūrų formavimosi bei nykimo laikotarpiams.

Vėlyvojo neolito Nemuno kultūros keramikoje galima atsekti nemaža Virvelinės keramikos ir Rutulinių amforų kultūrų požymių. Šio laikotarpio keramika dažnai buvo puošiama virvučių įspaudais, įstrižų linijinio štampos įspaudų arba įkartų motyvais, puodų molio masėje aptinkama šamoto priemaišų. Ant puodų kaklelių prilipdyta rumbelių. Visi šie požymiai akivaizdžiai liudija Virvelinės keramikos ir Rutulinių amforų kultūrų įtaką. Maždaug vienalaikiai skirtingų kultūrų indai ryškiai skiriasi gamybos technologija, ornamentika, formomis. Nemuno kultūros tradicija buvo užgožta Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūrų, tačiau kartu ji paskatino pastarųjų kultūrų transformaciją į ankstyvojo bronzos amžiaus Tšcineco kultūrą. Šios ar jai artimos kultūros keramikos dirbinių rasta Pietų Lietuvoje: Dubičių

1-ojoje, Margių 1-ojoje, Barzdžio miško 1-ojoje, Varėnės 2-ojoje, Katros 1-ojoje gyvenvietėse. Tšcineco keramikoje jau sunku išvelgti kokius nors Nemuno kultūros bruožus.

Nemuno kultūros gyvavimo pradžioje mezolitinę titnago apdirbimo technologiją pakeitė neolitinė, kurios pagrindinis bruožas – plokščias retušas. Šie pokyčiai aiškiai susiję su Piltuvėlinių taurių ir Rutulinių amforų kultūrų įtaka. Tuo metu buvo pradėti gaminti plokščiai retušuoti trikampiai strėlių antgaliai su lygiu įgaubtu (širdies formos) pagrindu, kurie išliko per visą Nemuno kultūros laikotarpį. Dažnai jie karpytomis briaunomis, pagaminti iš skelčių. Strėlių antgaliai būdavo retušuojami dažniausiai taisyklingu retušu: retušuotas tik pagrindas bei šoninės kraštinės iš viršutinės pusės, pagrindas bei viršutinė pusė, pagrindas, viršutinė ir dalinai apatinė pusė. Manoma, kad trikampiai lygaus pagrindo antgaliai yra ankstyvesni, o įgaubto – vėlesni. Nemuno kultūros strėlių antgaliai skyrėsi nuo Virvelinės keramikos kultūrai būdingų iš nuoskalų gaminamų dirbinių dažnai tiesiu pagrindu, plokščiai retušuotais abiem paviršiais. Viduriniame ir vėlyvajame neolite buvo naudojami ir plokščiai retušuoti trapeciniai strėlių antgaliai, kurių aptikta Kašėtų 1-ojoje gyvenvietėje. Būdingas Nemuno kultūros dirbinys – plokščiai retušuotas peilis (žr. 38 pav.). Dauguma peilių, randamų Pietų Lietuvos skirtingų laikotarpių paminkluose, veikiausiai priklausė vėlesnei jau ankstyvojo bronzos amžiaus Virvelinės keramikos kultūrai. Lygiai taip pat sunku nustatyti, kurie gremžtukai, kirviai ir kiti dirbiniai priskirtini Neolitinei Nemuno kultūrai, o kurie yra kitų laikotarpių ir kultūrų priemaiša. Atrodo, tik vėlyvajame neolite Nemuno kultūros gyventojai pradėjo gludinti ovalo arba lėšio pavidalo kirvelių ašmenis (Rimantienė, 1999). Gludinti kirveliai ypač paplito ankstyvajame bronzos amžiuje. Nemuno kultūros keramiką ir gludintus kirvelius, kaip regis, būtų sunku susieti į vieną kompleksą. Gludinimas, matyt, buvo būdingas kitoms tuo metu Pietų Lietuvoje gyvavusioms Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūroms. Kita vertus, tai, kad Pietų Lietuvoje aptinkama Rutulinių amforų ir Nemuno kultūrų vienalaikių paminklų, leidžia teigti, kad vėlyvosios Nemuno kultūros bendruomenės galėjo integruoti gyvulininkystę į savo ūkį. Gyvulininkystė gerai derėjo prie judraus Nemuno kultūros bendruomenių gyvenimo būdo ir nerenabiliu tapusio pasisavinamojo ūkio.

Miškų neolito bendruomenių gyvensena

Medžioklė

Ankstyvasis neolitas. Lietuvos teritorijoje ir kaimyniniuose Rytų Pabaltijo plotuose yra nemažai miškingų mikroregionų, kuriuose visais neolito laikotarpiais ir ankstyvajame bronzos amžiuje gyveno žmonės. Medžioklė buvo viena iš svarbiausių ūkio šakų tokiuose mikroregionuose kaip Dubo, Peleos (Varėnos rj.), Šventosios (Palangos m.), Biržulio (Telšių rj.), Kretuono (Švenčionių rj.), Sarnatės (Vakarų Latvija), Lubano (Rytų Latvija), Krivino, Naručio (Baltarusija), Rigikiulos (Narva, Šiaurės rytų Estija), Usviatų (pietinė Pskovo sritis), Zedmaro (Kaliningrado sritis), Dudkos (Šiaurės rytų Lenkija) apyžerės. Čia aptinkama įvairialaikių paminklų, liudijančių žmonių veiklą. Gamtiniu (augmenijos, gyvūnijos) požiūriu tai išskirtinės vietos. Čia šalia ežero, upės aptinkami įvairiarūšiai miškai, kuriuose veisiasi įvairių rūšių gyvūnai. Minėti mikroregionai sudarė gamtinius-ūkinius kompleksus, atskirose vietose, pavyzdžiui, Kretuono apyžerėje, egzistavusius gana ilgą laiką ir per visą pasisavinamojo ūkio laikotarpį tenkinusius ekonominis gyventojų poreikius.

Ypač daug medžiotojų gyvenviečių aptikta Dubičių kultūros teritorijoje. Jose neišliko osteologinės medžiagos, tačiau titnaginis inventorius (strėlių antgaliai, ietigaliai, gremžtukai), gyvenviečių bei dirbinių topografija rodo, kad atskirais laikotarpiais tos pačios vietos medžioklių metu buvo intensyviai gyvenamos.

Smulkiau apibūdinti Rytų ir Vakarų Lietuvoje neolito laikotarpiu buvusias medžiojamų žvėrių rūšis padeda išlikusi osteologinė medžiaga. Lietuvos teritorijoje daugiausia buvo medžiojami briedžiai ir taurieji elniai (Daugnora, Girininkas, 1996), o dabartinės Šiaurės Estijos ir Rytų Latvijos teritorijose – net 17 skirtingų žvėrių rūšių (šernų, briedžių ir kt.), tarp kurių didžiąją dalį sudarė kailiniai žvėreliai. Matyt, kailių nemažai reikėjo drabužiams ir apavui.

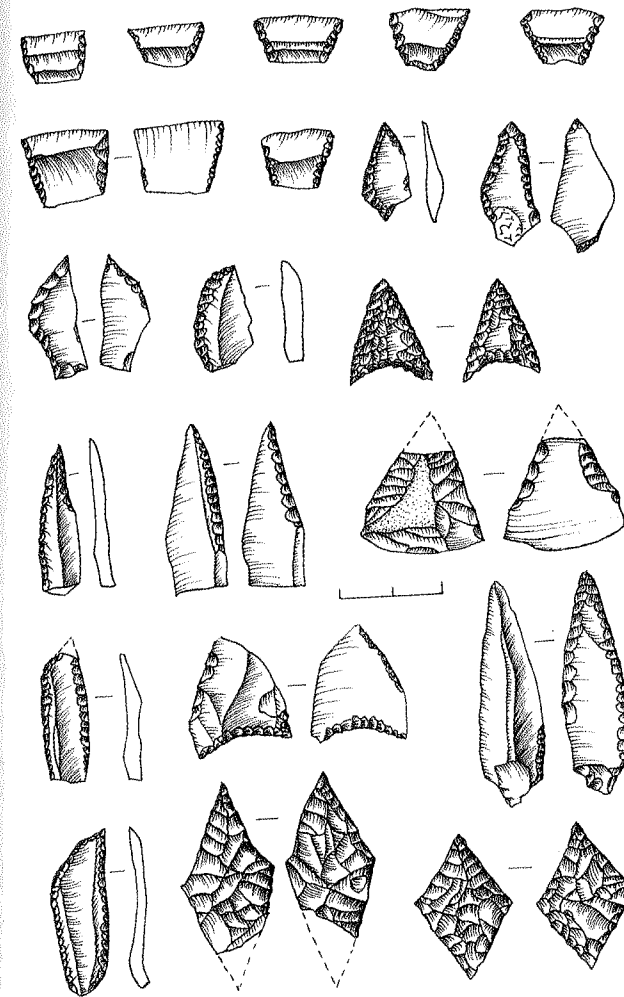
Osteologinių tyrimų duomenimis, Kaliningrado teritorijoje, matyt, ir pietinėje Lietuvos dalyje, gyventojai dažniausiai medžiojo skeltanagius ir kailinius žvėris, t.y. kitokias žvėrių rūšis nei šiaurinėje Rytų Pabaltijo dalyje (Daugnora, 1992; Тимофеев, 1996). Pajūryje buvo medžiojamos tos pačios žvėrių rūšys, o medžiotojų bendruomenės gyveno panašiai kaip ir vėlyvojo mezolito periodu. Tik pajūryje mažiau buvo medžiota briedžių ir kailinių žvėrelių. Visoje Baltijos pajūrio zonoje

buvo medžiojami ruoniai (Lōugas, 1999; Zagorska, 2000; Daugnora, 2000; Storå, 2001). Juos medžiojo užšalusios Baltijos jūros pakrantėse žiemos pabaigoje ir ankstyvą pavasarį sukamaisiais žeberklais. Tokių vidurinio neolito žeberklų rasta Šventosios 2-ojoje gyvenvietėje (Rimantienė, 1979). Palyginti labai daug ruonių kaulų aptinkama Kionų, Kiopų ir Rigikiulos III gyvenvietėse (Jaanits K., 1995), kurios, matyt, buvo sezoninės – gyvenamos tik ruonių medžioklės metu. Rytinėje Rytų Pabaltijo dalyje (Žemaitiškės 3B ir Zvidzės gyvenvietėse) buvo medžiojami briedžiai, šernai ir elniai, taip pat kailiniai žvėreliai.

Rasta įvairių paukščių rūšių kaulų. Tarp jų vyrauja vandens paukščiai – antys, kragai, narai. Taip pat aptikta gandrų, gervių ir pelėdos kaulų. Daugelyje to meto gyvenviečių aptinkama šuns kaulų. Šuo, matyt, dažnai talkino medžiotojams.

Ankstyvojo neolito laikotarpio gyventojų medžioklės ūkis ir įrankiai mažai kuo skyrėsi nuo vėlyvojo mezolito ūkio. Medžiodami žmonės apsirūpindavo maistu ir įsigydavo būtiniausios žaliavos drabužiams, ginklams, įrankiams gaminti: kailių, kaulų ir ragų, taukų, sausgyslių, plunksnų, odos ir pan. Iš medžioklėje įsigytos žaliavos gamino tai pačiai medžioklei skirtą inventorių. Buvo gaminami ir kiti dirbiniai. Vakarų Lietuvoje iš briedžio skeleto kaulų buvo gaminama 11,0–12,5% visų aptinkamų dirbinių, iš elnio – nuo 11,0 iki 56,0% visų dirbinių. Išsiskiria pajūrio zonoje iš ruonių ilčių pagaminti papuošalai. Daug tokių dirbinių iškasta ir Zvejniekų kapinyne (Zagorskis, 1987; Erikson, Lōugas, Zagorska, 2003). Durklai išryškintomis ir neišryškintomis rankenomis buvo gaminami iš išilgai perskeltų vamzdinių kaulų. Rago kirviai, naudoti ir medžioklėje, buvo dviejų tipų: su skylėmis kotui ir įtveriamieji, dažniausiai šlifuotu paviršiumi (Vankina, 1999). Įvairūs įrankiai buvo gaminami ir iš paukščių kaulų. Iš gervių ir gulbės giesmininkės sparno ir kojos kaulų buvo daromos ylos, karoliai bei meškerės kabliukai.

Medžioklėje plačiai buvo naudojami kirviai, durklai, adatiniai antgaliai, karklo lapo pavidalo antgaliai ir ietigaliai, kūgio formos antgaliai, ietigaliai su antsparniais, ietigaliai su smulkiomis dantytomis šoninėmis užbarzdomis (Заропска, 1983) (41 a, b, c, d pav.), lankai su strėlėmis, ietys, durklai, svaidyklės. Daug medžioklės įrankių buvo pagaminta iš medžio – strėlių koteliai, ietys nusmailintomis ir apdegintomis viršūnėmis. Daugiau ir įvairesnio medžioklės inventoriaus aptikta Kretuono 3B gyvenvietėje, Lubano apyežerėje, Zvejniekų kapinyne. Rytų Pabaltijyje didesnę medžioklės inventoriaus dalį sudarė kaulo ir

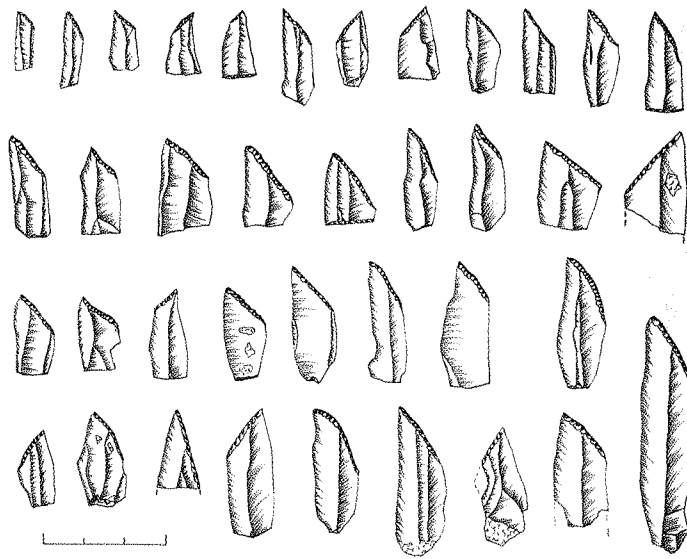

[41 a]
Medžioklės įrankiai.
Titnaginiai strėlių antgaliai

rago dirbiniai, nes titnago žaliavos labai mažai patekdavo į netitnaginius šiaurinius plotus. Titnago trūkumą kaip tik ir kompensavo labai įvairūs iš kaulo ir rago pagaminti medžioklės įrankiai.

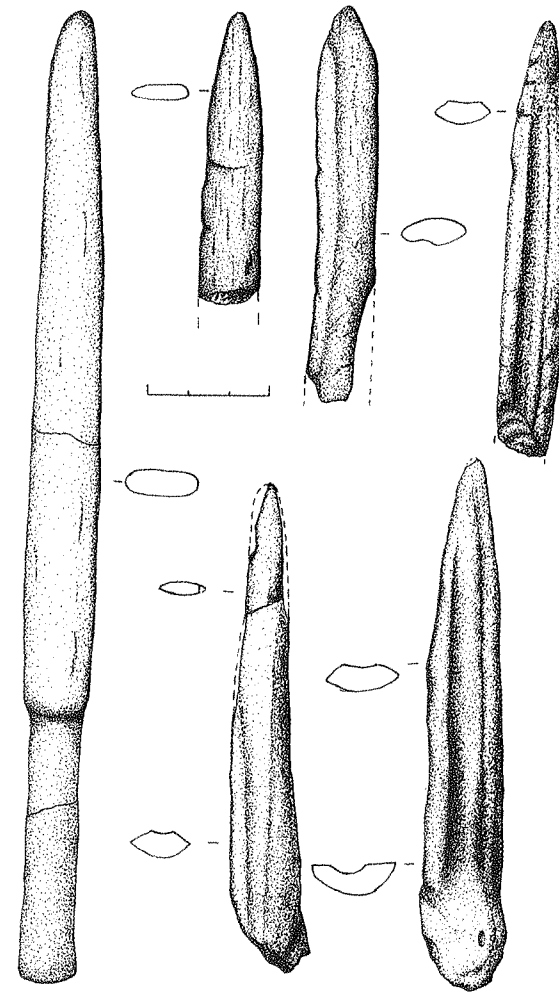
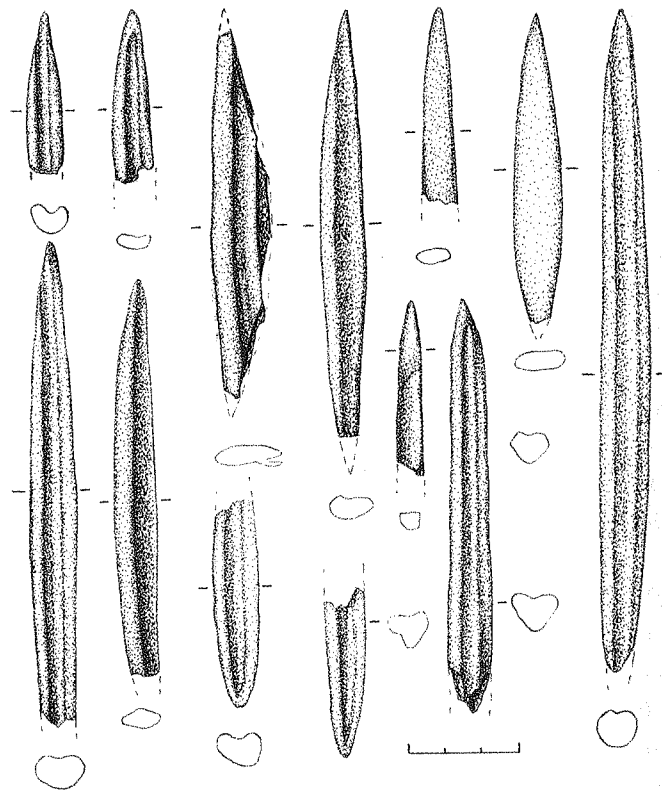
Medžioklės plėtra buvo pagrįsta ginklo raida. Tyrinėjant ankstyvojo neolito gyvenviečių inventorių nustatyta, kad tarp medžioklinio ir karinio ginklo skirtumo nebuvo (Аникович, Тимофеев, 1998). Dauguma antropologų mano, kad žmonės kariavo jau nuo ankstyvojo paleolito. Karai – universalus žmonių visuomeninio gyvenimo bruožas (Lizot, 1979; Ferguson, 1989). Rytų Pabaltijyje rasta įvairių neolito ginklų. Daug jų, pagamintų iš organinės medžiagos, neišliko. Atskiri

[41 b]
Medžioklės įrankiai.
Lancetiniai antgaliai

[41 c]
Medžioklės įrankiai.
Kauliniai ietigaliai

[41 d]
Medžioklės įrankiai.
Kauliniai durklai

ginklai buvo naudojami tik vienos žvėrių ar paukščių rūšies medžioklėje, pavyzdžiui, titnaginiai trapeciniai strėlių antgaliai arba kauliniai kūgio formos bukais galais antgaliai – smulkesniems kailiniams žvėreliams arba paukščiams medžioti. Tikėtina, kad medžioklės ginklų specializacija buvo būdinga ir karybai.

Medžioklės mastą ir ypatumus lėmė žvėrių gyvenimo būdas, kurį žmonės labai gerai perprato. Neolito pradžios gyventojų sėslumą galime suprasti kaip santykinį. Gyvenamosios vietos pakeitimą lėmė sezoniškumas ir medžioklės vieta. Daugelis to meto Rytų Pabaltijo gyvenviečių tyrinėjimų rodo, kad medžioklės trofėjai buvo gabenami į nuolatinės gyvenvietės teritoriją ir čia naudojami.

Gyvenvietės buvo įsikūrusios tokiose vietose, kur netoliese susikirsdavo įvairių dirvožemių ir augmenijos zonos (visada netoli vandens) ir kur netoli nuo pagrindinių gyvenviečių galima buvo nuolat medžioti. Gyvenvietėse aptikti osteologiniai radiniai rodo, kad medžioklė medžiodant atskirų gyvūnų rūšis vyko skirtingu metu. Medžioklė ne visada būdavo sėkminga. Ankstyvojo neolito gyventojai neišvengė periodiškų bado laikotarpių. Tai liudija Donkalnio kapinyne (Biržulio apyžerė) palaidotų mirusiųjų paleopatologiniai duomenys (Jankauskas, 1985). Ir medžioklės, ir karo metu neišvengta traumų. Tirtuose palaidotų žmonių palaikuose kaulų lūžiai labai dažni (Jankauskas, 1995).

Vidurinis neolitas. Neolitinės Nemuno kultūros teritorijoje Pietų Lietuvoje aptinkama daug su medžiokle susijusių titnaginių įrankių. Gyvenviečių topografija, daugkartinis jų apgyvendinimas ir darbo įrankiai rodo, kad Nemuno kultūros bendruomenės daugiausia vertėsi medžiokle. Šiaurės Lietuvoje gana intensyviai medžiojo Narvos kultūros žmonės. Jų paliktose gyvenvietėse taip pat aptinkama medžioklės įrankių, nors apskritai vyrauja žvejybos įnagai.

Kaip liudija osteologinė medžiaga, taurieji elniai ir briedžiai Lietuvos teritorijoje buvo paplitę vienodai, tik pajūrio dalyje didėjo briedžių populiacija. Baltijos jūros pakrantėje intensyviai buvo medžiodami ruoniniai. Šiuo laikotarpiu Vakarų Lietuvos, visos Latvijos, Estijos tankesniuose miškuose veisėsi šernai, briedžiai, taurai, bebrai, rečiau taurieji elniai (Rimantienė, 1992a; Šnore, 1995), o rytinėje ir pietinėje Lietuvos teritorijoje bei Kaliningrado srityje – be minėtų žvėrių, dar ir kiaunės, bebrai ir kt. (Тимофеев, 1980, 1996; Лозе, 1988; Loze, 1995; Daugnora, Girininkas, 1996). Detalizuojant medžioklės ūkį, reikšmingų duomenų gauta ir iš kitų Lietuvos regionų (Kretuono apyžerės) bei Latvijos ir Estijos vidurinio neolito gyvenviečių tyrimų, kurie atspindi to meto miškų sudėtį ir juose esančių žvėrių populiacijas. Rytų Pabaltijo vidurinio neolito gyvenvietėse, pavyzdžiui, Šventosios 1B, 2B ir 3-iojoje (Lietuva), Zvidzės (Latvija), Akalio, Valmos (Estija), aptikta daugiausia briedžių ir šernų kaulų, o Kretuono 1B – taurių elnių, kurie sudarė apie 30% visų laukinių gyvūnų kaulų. Daug taurių elnių buvo medžiodama Pietų Lietuvoje ir Kaliningrado srityje. Gyvenvietėse tarp osteologinės medžiagos yra daug taurių elnių ir tauro kaulų. Tai patvirtina palinologų tyrimų duomenis, kad pietiniame ir pietrytiniame Pabaltijyje tuo metu augo reti šviesūs miškai su netankiu pomiškiu, kuriuos mėgo taurieji elniai.

Tyrinėjant Šventosios 1-ąją, 2B, 3-iąją, 4-ąją gyvenvietes, aptikta visų Baltijos jūroje žinomų ruonių rūšių kaulų (Daugnora, 2000). Nustatyti Grenlandijos, paprastojo, žieduotojo ruonio bei ilgasnukio ruonio ir delfino suaugusių individų kaulai. Visi jie sudarė 29,67–39,29% visų tirtų kaulų kiekio. Visų keturių rūšių ruonių kaulų aptikta ir Estijos pajūrio gyvenvietėse. Čia, be ruonių, pradėti gaudyti ir delfinai. Duomenys rodo, kad iš ruonių gaunama oda, taukai ir mėsa turėjo didelę paklausą. Sėkmingos medžioklės metu Estijos salose tikriausiai jau buvo gyvenama ištisus metus (Kriiska, 2000). Medžiodant ruonius, buvo naudojami sukamieji žeberklai, kaip ir Lietuvos teritorijoje.

Labai informatyvi ir gausi osteologinė paukščių medžiaga gauta tiriama pajūrio (Šventosios 2B ir 3-iąją) gyvenvietes (Daugnora, Bilskienė, Hufthammer, 2002). Nustatyta 15 paukščių rūšių. Išskirta ir išanalizuota žąsinių būrio ančių šeimos populiacijos įvairovė. Kiek daugiau – 19 paukščių rūšių – identifikuota Rytų Lietuvos Kretuono 1B ir Rytų Latvijos Zvidzės gyvenvietės vidurinio neolito kultūrinuose sluoksniuose. Vadinas, didelė paukščių įvairovė buvo prie didesnių to meto ežerų, todėl žemyninėje ir pajūrio zonoje sumedžioti paukščiai kiekybės požiūriu nesiskyrė. Labiau pastebimi jų rūšiniai skirtumai. Kaip ir ankstyvajame neolite, aptinkama daug dirbinių iš paukščių kaulų.

Vidurinio neolito medžioklės būdai ir įnagai mažai pakito nuo ankstyvajame neolite naudotųjų. Kauliniai įrankiai dažniausiai buvo gaminami iš tauriojo elnio ir tauro kaulų. Tik viduriniame neolite pasirodė keletas naujų rūšių kaulinių kūginių strėlių antgalių, kurie galėjo būti naudojami paukščių medžioklėje, adatinių ir karklo lapo pavidalo ietigalių (Заропска, 1983; Vankina, 2000). Įdomu, kad šiuo laikotarpiu Lietuvos teritorijoje gyvenę medžiotojai naudojo žymiai daugiau iš titnago pagamintų strėlių antgalių ir ietigalių nei ankstyvajame neolite. Medžioklėje buvo naudojami titnaginiai rombiniai, trapeciniai, trikampiai strėlių antgaliai lygiu ar išgaubtu pagrindu, lancetai. Durklai išryškintomis ir neišryškintomis rankenomis buvo gaminami iš elnių alkūnkaulių. Be ankstyvajame neolite naudojamų kaulo ir rago medžioklės įrankių, gyvenvietėse buvo rasta medinių strėlių, nemažai lankų. Lankų ilgis iki 1,0–1,8 m. Labai svarbus medžioklės įrankis, be antgalio, buvo ietis apdeginta viršūne.

Medžioti padėdavo šunys. Lietuvos teritorijoje jų kaulų, nors ir nedaug, rasta visose vidurinio neolito gyvenvietėse.

Vėlyvasis neolitas. Vėlyvajame neolite Nemuno, Narvos ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų bendruomenėse medžioklė dar tebebuvo

svarbi ūkio šaka. Rytų Lietuvoje, didesnėje Šiaurės Baltarusijos dalyje dažniausiai buvo medžiojami briedžiai (iki 32%), taurieji elniai (22,31%), šernai (16%), taurai, lokiai, stirnos ir kailiniai žvėreliai (Daugnora, Girininkas, 1996). Pietvakarinėje Rytų Pabaltijo dalyje daugiausia aptinkama šernų, tauriųjų elnių, taurų, briedžių (Тимофеев, 1996). Šiaurinėje Rytų Pabaltijo dalyje didžiausią medžiojamų žvėrių dalį sudarė šernai (*Sus scrofa*), bebrai (*Castor fiber*) ir briedžiai (*Alces alces*). Tai akivaizdu iš Tamulos (Estija), Abuoros I (Latvija) gyvenvietėse rastų kaulų ir žvėrių individų kiekio (Паавер, 1965; Loze, 1995). Čia labai nedidelę dalį sudarė elnių (*Cervus elaphus*) kaulai. Tauriųjų elnių kaulų taip pat nedaug ir Vakarų Lietuvos pajūrio vėlyvojo neolito gyvenvietėse: apie 6–8% visų rastų gyvūnų kaulų, o individų skaičiaus atžvilgiu tik 1–2%. Tuo tarpu Rytų Lietuvos (Žemaitiškės 1-oji ir 2-oji gyvenvietės) teritorijoje ir Kaliningrado srityje vyravo tauriųjų elnių kaulai. Jie sudarė 30–50% visų atkastų kaulų ir šios rūšies žvėrių individų kiekio. Apskaičiavus tauriųjų elnių vidutinį svorį (apie 200 kg gyvojo svorio), matyti, kad vienai bendruomeninei 5–7 asmenų šeimai maisto pakaktų tik vienam mėnesiui.

Tuo pačiu metu vakarinėje Lietuvos dalyje, Latvijoje, Kaliningrado srityje tarp medžiojamų žvėrių vyravo šernai (28,7%), briedžiai (9,5%), taurieji elniai (8,9%), MIS (minimalus individų skaičius) duomenimis, taurai, bebrai, stirnos, vilkai ir kt., mėgstantys tankesnius miškus, o pačiame Baltijos pajūryje – ruoniai (41,5% Lietuvoje, dar didesnis procentas Estijoje – Nakamėje, Lonoje). Įdomu pažymėti, kad Latvijos teritorijoje vėlyvajame neolite, palyginti su viduriniu, buvo $\frac{2}{3}$ mažiau sugaunama elnių, $\frac{1}{5}$ – stirnų, $\frac{2}{3}$ daugiau bebrų ir nežymiai daugiau šernų. Veikiausiai tai lėmė klimatinė sąlygų kaita, dėl kurios keitėsi miškų augmenija ir žvėrių populiacija.

Vėlyvojo neolito medžiotojai daug medžiodavo stambiųjų žvėrių, tarp jų ir meškų. Krivinos 1-ojoje (Šiaurės Baltarusija) gyvenvietėje meškos sudarė 8,2% visų sumedžiotų žvėrių (individų skaičiaus), o Asaveco 2-ojoje – 11%. Unikalus šioje gyvenvietėje aptiktas meškos mentės kaulas, kuriame išliko įstrigęs titnaginio strėlės antgalio fragmentas (Разлуцкая, 2001). Vadinasi, ketverių–penkerių metų meškos buvo medžiojamos šaudant iš lankų.

Vėlyvojo neolito medžioklės įrankiai ir medžiojimo būdas mažai kuo skyrėsi nuo ankstesniojo laikotarpio. Paplito titnaginiai trikampiai strėlių antgaliai: širdies formos, su išgaubtu pagrindu ir su mažesnėmis ar didesnėmis įkotėmis, bei tarpiniai, savo forma panašūs į la-

pą ir rombą, taip pat iššęsto rombo ar lauro lapo formos ietigaliai. Medžiotojai turėjo titnaginius peilius, pagamintus iš plačių nuoskalų. Be titnaginių, dažnai buvo naudojami kauliniai kūgio formos ir adatiniai karklo lapo formos strėlių antgaliai ir ietigaliai; vienašoniai ir dvišoniai, ypač eglutės formos žeberklai su atsiskiriančia ir neatsiskiriančia antgalio dalimi, durklai išryškintomis ir neišryškintomis rankenomis, pagaminti iš išilgai perskeltų vamzdinių kaulų (Заропска, 1983; Vankina, 1999).

Šiuo laikotarpiu didelę reikšmę turėjo Baltijos jūros pakrantėse medžiojami ruoniai (*Phocidae*) ir jūros kiaulės (*Phocoena phocoena*). Šių jūrinių žinduolių kaulų aptikta bemaž visose rytinio Baltijos pajūrio ir tolimesnėse, bet upėmis susisiekiančiose su jūra gyvenvietėse. Ištyrus Šventosios 23-iojoje gyvenvietėje iškastus radinius, aptikta visų rūšių ruonių kaulų. Vadinasi, vėlyvojo neolito laikotarpiu net pietinėje Baltijos jūros dalyje gyveno ir veisėsi visos žinomos ruonių rūšys.

Esama gyvenviečių, kur daugiau nei pusę visų osteologinių radinių sudarė ruonių kaulų liekanos. Ypač daug ruonių kaulų rasta šiauriau dabartinės Lietuvos teritorijos esančiose Sarnatės gyvenvietėse. Ten ruonių kaulai sudaro 50% visų vėlyvojo neolito gyvenviečių teritorijoje rastų sumedžiotų žvėrių kaulų (Ванкина, 1970). Nakamės gyvenvietėje buvo aptikta dar daugiau – 7029 ruonių kaulai, t.y. 98% visų žinduolių kaulų, rastų gyvenvietėje (Jaunits K., 1995). Matyt, čia buvo savotiška ruonių skerdykla, iš kurios mainams gabendavo ruonių taukus, odą ir kt.

Galima teigti, kad gyvenvietėse, kuriose rasta ruonių ir jūros kiaulių kaulų, maža naminių gyvulių kaulų. Akivaizdus pavyzdys – tyrinėta Saremos salos vėlyvojo neolito gyvenviečių osteologinė medžiaga. Manoma, kad ruonių taukai ir mėsa stabdė gyvulininkystės ir žemdirbystės plėtotę minėtose gyvenvietėse, išskyrus Lonos, kur rasta kiaulės kaulų (Maldre, 1999), nes visiškai patenkino maisto poreikius. Štai kodėl vėlyvojo neolito pajūrio gyvenvietėse (Šventosios 26-oji ir 6-oji), kur daug ruonių kaulų, labai mažai naminių gyvulių kaulų.

Tyrimų duomenys rodo, kokią reikšmę turėjo ruonių mėsa, o ypač taukai (40–50% gyvojo svorio), kraujas, kuriame esama daug baltymų, ypač reikalingų žmogui žiemą. Ruonių oda buvo plačiai naudojama apavui, drabužiams, palapinių stogo dangai, taukai – apšvietimui ir pan. Žieduotuosius ir ilgasnukius ruonius žmonės medžiodavo žiemos pabaigoje ir ankstyvą pavasarį, kai jie iš savo žiemos gulyklų migruodavo į pietus atsivesti jauniklių, o Grenlandijos ruonius – vėlyvą rudenį ir žiemos pradžioje (Art, 1988; Kriiska, 2000a). Ne tik ruonių

taukų ar odos, bet ir pačių ruonių skeletų buvo aptikta Rytų Pabaltijo žemyninės dalies gyvenvietėse (Лозе, 1979).

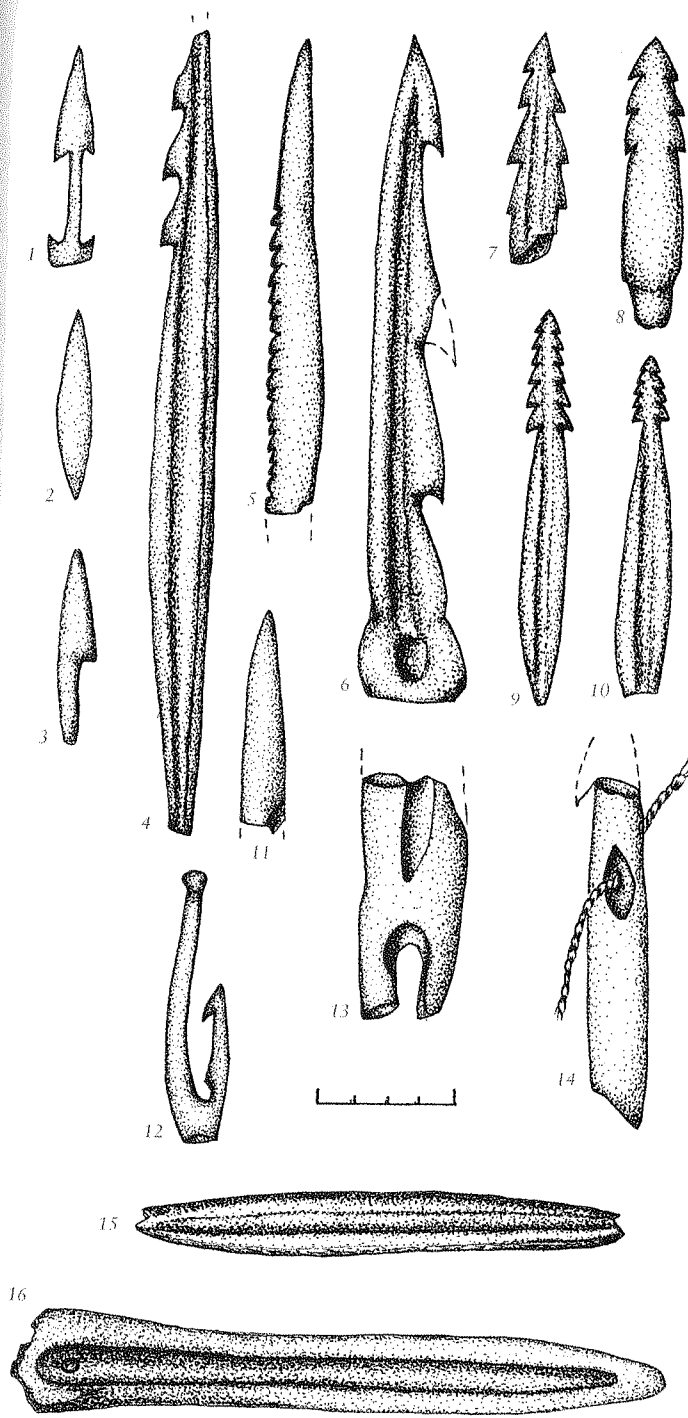
Rytų Pabaltijo pajūrio zonoje, kur Narvos ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų gyventojai medžiojo ruonius, miško faunos medžiota mažiau, išskyrus šernus. Žemyninėje Rytų Pabaltijo dalyje tų pačių kultūrų žmonės daugiau medžiojo kailinius žvėrelius. Virvelinės keramikos kultūros gyvenvietėse (Nida, Šarnelė – abu gyvenviečių kompleksai maišyti, juose aptinkama ir Narvos kultūrai būdingų radinių) ir pavieniuose kapuose dažniausiai randama naminių gyvulių kaulų, tad gyventojai greičiausiai galėjo ir nemedžioti. Įdomu, kad Rutulinių amforų kultūrai priskiriamuose Šventosios 6-osios ir 2/4A gyvenviečių plotuose neaptikta nė vieno naminio gyvulio kaulo, o daug ruonių ir šernų kaulų.

Svarbus maisto šaltinis buvo paukštiena. Šio laikotarpio gyvenvietėse iškasta daug paukščių kaulų. Daktariškės 5-ojoje rasta 16 paukščių kaulų arba jų fragmentų. Šarnelės gyvenvietėje aptikti 54 paukščių kaulai. Kaip ir kitose to meto gyvenvietėse, daugiausia čia buvo didžiosios anties kaulų. Gana didelė paukščių kaulų kolekcija surinkta Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje, kurioje taip pat vyravo antinių paukščių kaulai. Tyrimų duomenys rodo, kad buvo medžijama daug ančių, matyt, dažniausiai vasaros pabaigoje ir rudens pradžioje, kai paauga jų jaunikliai.

Žvejyba

Ankstyvasis neolitas. Įsikūrę palankioje gamtinėje aplinkoje, kur buvo gausu žuvies, žmonės gyveno sėsliai. Ypač tuo išsiskyrė Narvos kultūros bendruomenės. Sėslumo veiksnys buvo nuolatinė žvejyba, kurios metu bendruomenės naudojo ne tik individualius žvejybos įrankius (meškerės kabliukai, plūdės, pasvarai, žeberklai, ietys, kurių šonuose dažnai aptinkami įstatomieji titnaginiai ašmenėliai), bet ir velkamuosius tinklus – butinius (nuo jų išlikę pasvarai ir plūdės) bei bučius (Яните К., 1991; Заропска, 1991). Iš retesnių individualių žvejybos priemonių ir įrankių jau buvo naudojamos blizgės, pagaminti iš kaulo ir pritvirtinti prie virvutės sudedamieji meškerės kabliukai (42 pav.).

Ankstyvajame neolite, labiau nei vėlyvajame mezolite, plito individuali medžioklė ir žvejyba. Šiam tikslui buvo plačiai naudojami kaulo ir rago dirbiniai: strėlių antgaliai, žeberklai, į kurių ašmenis būdavo įstatomi ašmenėliai, o jų gamyba reikalavo nedaug, tačiau kokybiškos titnago žaliavos.

[42]
 Žvejybos įrankiai
 1, 2, 12 – meškerės
 kabliukai;
 3–10, 13–14 – žeberklai;
 11 – smaigas;
 15 – špūlė;
 16 – adata tinklams pinti

Žvejai mokėjo pasistatyti užtvartas, tarp kurių įstatydavo bučius ir nuolatos juos tikrindami turėjo įvairios rūšies žuvų. Viena tokia užtvarta egzistavo prie Kretuono ežero netoli Kretuono 1-osios gyvenvietės. Analogiška užtvarta rasta Zvidzės (Rytų Latvija) ankstyvojo neolito gyvenvietėje. Upelius ar ežerų protakas žvejai užtvėrdavo tinklais ir į juos medinėmis, kaulinėmis pliauškinėmis daužydami vandenį varydavo žuvis. Žiemą žuvis per ledą buvo daužomos kūlėmis. Žvejai naudojo irklinius luotus, kuriuose turėjo įtaisytas pailgas molines lemputes vandeniui apšviesti naktinės žūklės (žeberklavimo) metu (Hulthen, 1980).

Šiuo laikotarpiu Rytų Pabaltijo zonoje gaudomos žuvis pajūrio ir žemyninėje dalyje rūšine sudėtimi mažai kuo skyrėsi. Pajūryje buvo gaudomos ir gėlavandenės žuvis (lydekos, karpiai, karšiai, ešeriai, sterka, lynai, lašišos ir kt.), o jūroje – plekšnės, menkės (Lōugas, 1997). Žemyninėje dalyje daugiausia buvo gaudomos lydekos, ešeriai, sterka, šamai, kuojos, unguriai, raudės, lynai. To laiko gyvenvietėse Lietuvoje randama ypač stambių žuvų kaulų. Ir Lietuvos, ir kitų Rytų Pabaltijo ankstyvojo neolito gyvenviečių žuvų rūšinė sudėtis panaši, skiriasi tik sugaunamų žuvų kiekis. Tik Lietuvos pajūrio gyventojai jūroje gaudė dar ir uotus. Palyginus minėtus duomenis su Ertebelės, Bjornsholmo (Danija) gyvenviečių osteologine medžiaga (Enghoff, 1989, 1991), galima būtų teigti, kad ir Lietuvos pajūrio zonos gyventojai galėjo žvejoti jūroje. Tyrimai rodo, kad maistui buvo gaudomos didelės ir vertingos žuvis, galėjusios pamaitinti čia gyvenusius žmones.

Papildyti mūsų žinias apie žmonių gyvenimo būdą ankstyvajame neolite padeda to meto kapinyuose aptinkamų žmonių kaulų kolagene esantys stabilieji izotopai (anglies – ^{12}C ir ^{13}C bei azoto – ^{14}N ir ^{15}N). Jais įvertinama to meto gyventojų mityba. Iš 40 Zvejniekų kapinyne rastų ir radiokarbonu datuotų kapų 14 priskiriama ankstyvajam neolitui (Eriksson ir kt., 2003; Zagorska, 1997, 2000a). Visa Zvejniekų kapinyne ankstyvojo neolito žmonių kaulų $\sigma^{13}\text{C}$ vertė svyruoja nuo $-22,3$ iki $-24,1\%$. Ši $\sigma^{13}\text{C}$ vertė labai artima Kretuono 1B kapinyne nustatytai dviejų ankstyvojo ir vidurinio neolito ribos laikotarpio individų (kapas 1 ir kapas 3) vertei ($-23,2$ ir $-23,4\%$) (Antanaitis, Ogrinc, 2000). Vadinasi, ir Burtniekų, ir Kretuono apyežerėse gyvenusių žmonių mityba buvo panaši – sausumos arba gėlo vandens kilmės maisto $\sigma^{15}\text{N}$ vertė abiejuose kapinyuose yra aukšta (Kretuono 1B kapinyne $+11,8$ ir $+11,3\%$; Zvejniekų kapinyne apie $+11,6\%$). Ši vertė gana aukšta mitybai, kurios pagrindą sudarė sausumos žolėdžių mėsa. Jos azoto sta-

biliųjų izotopų vertė jau artima jūrinės kilmės gyventojų mitybai, mat abu kapinytai yra prie didžiulių ežerų, kuriuose buvo sužejojama daug žuvų. Be to, Zvejniekų kapinyne ankstyvojo neolito kapuose aptinkama pilkojo ir žieduotojo ruonio dantų kabučių. Jie liudyta, kad kapinyne palaidoti žmonės turėjo daug daugiau galimybių valgyti jūrinės kilmės maistą nei Kretuono apyežerės gyventojai. Kretuono apyežerės gyventojų azoto stabilųjų izotopų vertė palyginti didelė dėl to, kad žmonės valgė daug Kretuono ežere sugaunamos žuvis.

Vidurinis neolitas. Narvos ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų bendruomenių žmonės Lietuvos žemyninėje dalyje gaudė gėlavandenės žuvis, ypač lydeką ir šamus (pvz., Kretuono 1B gyvenvietėje atitinkamai $76,72$ ir $23,28\%$). Nustatyta, kad vidurinio neolito laikotarpiu buvo gaudomos 19 rūšių žuvis. Tarp dažniausiai gaudomų žuvų buvo lydekos, sterka, vėgėlės, šamai, karšiai, ešeriai ir kitos ankstyvojo neolito laikotarpiu rečiau aptinkamos žuvų rūšys: syka, jūrinės plekšnės, plekšniažuvės, uotai ir kt.

Apie žvejybos reikšmę liudija Kretuono 1-osios, Tamulos (Estija) gyvenviečių kapuose palaidotų individų kaulų izotopų analizė. Ji rodo, kad didelę baltyminę žmonių maisto dalį sudarė gėlavandenės žuvis.

Pajūryje šiuo laikotarpiu jau dažniau buvo gaudomos ir jūrinės žuvis – uotai, menkės, plekšnės (Lōugas, 1997; Rimantienė, 1996a; Zagorska, 2000; Daugnora, Hufthammer, 1999). Tarp gėlavandenių žuvų daugiausia buvo gaudomos lydekos, šamai, karpiai, karšiai, ešeriai, o jūrinių – plekšnės ir menkės. Taigi Lietuvos vidurinio neolito pajūrio gyventojai didžiąją dalį žuvų – lašišas, upines plekšnes veikiausiai dar galėjo gaudyti upių žiotyse arba prie jūros esančiose lagūnose, nes minėtų žuvų rūšis galima rasti ir sūriame, ir apysūriame, ir gėlame vandenyje.

Tuo pat metu Lietuvos pajūryje padaugėja sugaunamų ruonių kiekis. Galima teigti, kad viduriniame neolite ruonių paklausa mainams išaugo, jie tapo svarbiu mainų objektu. Žuvis, nors ir jūrinės, tokios paklausos neturėjo.

Žuvis buvo badomos žeberklais, ietimis, žuvų šakėmis, per ledą mušamos medinėmis kūlėmis, šaudomos iš lanko, joms statomos užtvartos. Gyventojai naudojami žeberklais su atskiriama dalimi ir žeberklo tipo antgaliais su neatskiriama antgalio dalimi. Minėti žvejybos įrankiai ir žvejybos būdai, žinomi Baltijos jūros pakrančių rytinėse neolito gyvenvietėse, labai panašūs, kai kuriais atvejais net tapatūs Šiaurės vakarų Europoje aptinkamiems įrankiams ir žvejybos būdams (Brinkhuizen, 1983). Upėse ir pratekančiuose ežeruose buvo statomos karčių

užtvaros arba kilnojamosios užtvaros. Užtvarų tarpuose buvo įstatomi bučiai. Tačiau dažniausiai buvo žvejojama tinklais, pagamintais iš liepos karnų, kurių viršutinį pakraštį laikė plūdės, išdrožtos iš pušies žievės, o apatinį – pasvarai, pagaminti iš akmenų su išskalomis šonuose arba skylutėmis viduryje (Girininkas, 1990; Rimantienė, 1979). Apie tinklus iškalbingai byloja to meto gyvenvietėse aptinkamos kaulinės adatos jiems megzti. Žuvis į tinklus varydavo pliauškinėmis, pagamintomis ne tik iš medžio, bet ir iš tauro mentės kaulų (Daugnora, Girininkas, 1996). Dažnai buvo žvejojama luotais su atsispiriamaisiais ir varomaisiais irklais.

Vėlyvasis neolitas. Vėlyvajame neolite žvejyba buvo viena svarbesnių ūkio šakų. Apie šio laikotarpio žvejybą Lietuvos teritorijoje daugiausia duomenų sukaupta iš Kretuono apyežerės ir Šventosios gyvenviečių. Žemyninėje dalyje gyventojai daugiausia žvejo davė lydekas, kiek mažiau – šamus, o pajūryje – ir sterkus. Gyventojai gaudydavo maistui gėlavandenes bei apysūriame vandenyje ir jūroje besiveisiančias žuvis. Iš gėlavandenių žuvų daugiausia buvo gaudomi ešeriai. Jie sudarė nuo 21,44 iki 63,64% visų rastų žuvų kaulų. Mažiau aptikta lydekos kaulų, atitinkamai nuo 7,39 iki 20,25%, nors atskirose gyvenvietėse jų būta nuo 35 iki 60%. Lietuvos, Estijos ir Latvijos tyrinėtosose gyvenvietėse nustatytos 27 žuvų rūšys. Nustatyta, kad Rytų Pabaltijo pajūrio gyventojai intensyviau žvejoti jūroje pradėjo vėlyvajame neolite. Dažniausiai buvo gaudomos menkės.

Vėlyvajame neolite daugiausia buvo žvejojama tinklais (Šventosios 1A gyvenvietė), megztais iš liepos karnų virvių. Prie tinklų buvo pririšami akmeniniai pasvarai su išskalomis šonuose; akmenys, apvynioti beržo tošimi, būdavo įrišami į žilvičio lankelius arba akmenyse išgręžiamos skylutės jiems pririšti. Prie tinklų buvo rišamos iš pušies žievės drožtos plūdės. Žuvis į tinklus žvejai varydavo kaulinėmis ir medinėmis pliauškinėmis. Šventosios 1A gyvenvietėje žmonės žvejojo „kiudeliais“ (dideliais velkamaisiais tinklais), butiniais. Žvejoti plaukdavo luotais, kurių aptikta Šventosios 1A gyvenvietėje. Šventosios 9-ojoje gyvenvietėje rasta užtvara, į kurią buvo įstatytas iš skalų pagamintas bučius. Žuvis badydavo žeberklais, ietimis, išskečiamosiomis šakėmis, šaudydavo iš lanko. Labai daug kaulinių žeberklų ir ietigalių iškasta Kretuono ir Lubano apyežerių gyvenvietėse ir šalia jų (Girininkas, 1990; Vankina, 2000; Янитс К., 1991). Taip pat buvo meškeriojama drožtais kauliniais kabliukais, rišamais prie valo, pagaminto iš plonų karnos virvių arba sausgyslių. Dažnai žuvys buvo gaudomos šakėmis, kurių

smaigai, panašūs į žeberklus, buvo gaminami iš kaulo. Keli smaigai būdavo surišami ir pritvirtinami prie vieno koto. Taip pagamintų šakių aptikta Kretuono, Lubano ir Lielais Ludzos apyežerių gyvenvietėse.

Rytų Pabaltijyje vėlyvojo neolito laikotarpio žmonių mitybos tyrimų atlikta nedaug. Mityba labiausiai atsispindi vartotojo kaulų sudėtyje ir tiriama ieškant juose stabilųjų izotopų. Plinkaigalio kapinyne kapuose 242 ir 241 aptiktų Virvelinės keramikos kultūros žmonių palaikų kaulų kolageno vertė $-23,1\%$ anglies ($\sigma^{13}\text{C}$) ir $+11,4/+9,7\%$ azoto ($\sigma^{15}\text{N}$) rodo, kad žmogus, palaidotas kape 241, didžiąją dalį baltymų gavo iš C_3 augalais mintančių žolėdžių (naminių ar laukinių) mėsos ir palyginti mažai iš augalinio maisto. Žuvies šis individas valgė nedaug. Tačiau kape 242 palaidotas žmogus didelę baltymų dalį gavo kaip tik iš žuvies. Manoma, kad Virvelinės keramikos kultūros žmonės, migruodami palei upes ir turėdami naminių gyvulių, valgė ir mėsą, ir žuvį. Gal jie maitinosi ir javais, kuriuose irgi daug baltymų, tačiau tai dar nepakankamai rodo izotopinė jų kaulų vertė.

Lietuvos teritorijoje gyvenę žmonės per visą neolitą dažniausiai gaudė lydekas, sterkus, šamus, karšius ir ešerius. Pajūryje nuo ankstyvojo neolito laikų buvo žvejojamos jūrinės žuvys: uotai, plekšnės, menkės. Viduriniame ir vėlyvajame neolite sugaunamų jūrinių žuvų rūšių kiekis proporcingai dar labiau padidėja.

Visi žvejybos būdai ir įrankiai, žinomi XIX a., atsirado ir susiformavo dar mezolito laikotarpiu: tinklai, meškerės kabliukai, bučiai, daužymas per ledą, užtvaros. Vėliau žvejybos būdai ir įrankiai tik tobulėjo ir įvairavo.

Žaliavos gavyba

Titnago gavyba, transportavimas

Ankstyvasis neolitas. Pietinėje Lietuvos teritorijoje ir visame Nemuno aukštupio baseine būta nemažai titnagingų rajonų, kur buvo kasamas ar žemutinėse upių terasose renkamas įrankiams gaminti tinkamas titnagas. Jo kasimas, pusgaminių ir įrankių gamyba bei eksportas buvo atskira ūkio šaka, turėjusi didelį poveikį dirbiniams ir įrankiams tobulėti visoje Lietuvoje ir šiauriniame Rytų Pabaltijo regione. Nemuno aukštupyje titnago šachtos pasirodo ankstyvajame neolite, o ypač intensyviai naudojamos viduriniame ir vėlyvajame neolite bei ankstyvajame bronzos amžiuje (Гурина, 1976; Чарняўскі, Кудрашоў, Ліпніцкая, 1996). Titnago šachtų klestėjimo laikas siejamas su Rutulinių amforų

kultūra. Titnago žaliava buvo renkama ir kasama tose vietose, kur titnago yra žemės paviršiuje – Margionyse, Titno ežero apylinkėse, Ežeryne ir kt. – ir kur jau nuo paleolito bei mezolito laikų titnagas buvo apskaldomas, o jo puskaminiai eksportuojami (Rimantienė, 1969). Dėl titnagingų vietų eksploatavimo, matyt, būta rimtų susidūrimų tarp Dubičių ir gretimų kultūrų bendruomenių, nes atskirais laikotarpiais (ankstyvajame, vėlyvajame neolite) netitnaginguose Rytų Pabaltijo regionuose titnago aiškiai trūko (Žemaitiškės 3B, Rigikiulos I, III, Zvidzės, Uosos ir kt. gyvenvietės). Bendruomenės, kurių teritorijoje buvo titnago gavybos vietos, dėl kol kas neaiškių aplinkybių nemainikavo su šiaurinėje Rytų Pabaltijo dalyje gyvenusiomis bendruomenėmis. Atvykti ir prisikasti geros kokybės titnago šiauriečiai veikiausiai negalėjo. Toks titnago žaliavos eksploatavimas būtų pažeidęs bendruomenės teritoriją. Dėl titnago žaliavos ir jo dirbinių trūkumo atskirais laikotarpiais susiklostydavo priešiški santykiai tarp Narvos ir Dubičių kultūrų bendruomenių. Įdomu, kad šiuo laikotarpiu titnago žaliava į šiaurinę Rytų Pabaltijo dalį nepatekdavo ne tik iš Pietų Lietuvos, bet ir iš Valdajaus aukštumų. Tyrinėtose gyvenvietėse, pavyzdžiui, Rigikiuloje III, iš viso buvo aptikti tik 6 iš vietinės žaliavos pagaminti titnaginiai dirbiniai (Гурина, 1967).

Šiaurinėje Rytų Pabaltijo dalyje dėl žaliavos trūkumo titnagą stengiasi pakeisti kitų rūšių žaliava – skalūnu, kvarcu, kvarcitu. Iš jų buvo gaminami kaltai, skobtai, gremžtukai, rėžtukai ir labai retai – strėlių antgaliai. Šie dažniausiai buvo gaminami iš vamzdinių kaulų. Gali būti, kad ankstyvojo neolito Narvos kultūros gyventojai turėjo apsieiti be titnago, todėl medžioklės ir žvejybos įrankius gamino iš vietinės žaliavos. Kol kas trūksta duomenų apie Narvos kultūros ankstyvojo neolito smėlinėse gyvenvietėse gyvenusius žmones ir jų verslus. Iki šiol Narvos kultūros ankstyvojo neolito gyvenvietės dažniausiai aptinkamos prie uždūrpėjusių ežerų, kur svarbus maisto šaltinis buvo žuvis. Dauguma žvejybos įrankių buvo gaminama iš medžio, kaulo arba rago ir nebūtinai titnaginiais įrankiais.

Pietinėje Rytų Pabaltijo dalyje titnago žaliavos gavėjai ir apdirbėjai turėjo išskirtinę padėtį tarp kitų bendruomenės narių. Juos reikėtų laikyti pirmaisiais specializuoto ūkio atstovais. Titnago gavyba (šachtų kasimas, titnago rūšiavimas, produkcijos gaminimas, jos siuntimas mainais atitinkama kryptimi) reikalavo daug laiko, įgūdžių ir fizinės jėgos. Kitų darbų dirbti atitinkama žmonių grupė nebeturėjo laiko ir energijos. Titnago apdirbėjai bendruomenės sutarimu mainais už titnago pus-

gaminus gaudavo jiems reikalingų produktų ir prisidėjo prie bendruomenės gyvavimo.

Vidurinis neolitas. Šio laikotarpio gyvenvietėse aptinkama daugiau ir įvairesnio titnago. Tai rodo, kad titnago žaliavos gavybos vietos ir transportavimo kryptys labai pasikeitė. Šiaurės Lietuvos ir Rytų Pabaltijo žmonės pasiekdavo Nemuno aukštupyje ir Pietų Lietuvoje iš viršutinių kreidos sluoksnių kasamas pilkasis titnagas ir iš jo gaminami dirbiniai (Чарняўскі, Кудрашоў, Ліпніцкая, 1996). Tuo pat metu Valdajaus aukštumoje, Seližarovo ir Rževo kasyklose, akmenis anglies nuogulų sluoksniuose rasta titnago, neturinčio opalo (Ковнурко, 1973). Pasirodo ir naujų dirbinių tipų (Гурина, Крайнов, 1996; Girininkas, 1994; Šatavičius, 2002b) iš kasamo titnago (Галибин, Тимофеев, 1993). Pastarasis titnagas rusvai pilkos, violetinės ir juodos spalvos, jo paviršiuje nesusidaro patina. Tokio titnago aptikta ir Žeimenų ežero, ir Sudotos (Lietuva), Rigikiulos II (Estija), Merevo II, Siaberskajos I, III (pietinė Leningrado sritis), Usviatų IV (pietinė Pskovo sritis) gyvenvietėse. Vadinasi, kartu su šukine-duobeline keramika Rytų Pabaltijyje atsirado naujų titnago gavybos šaltinių. Rytų Pabaltijo vidurinio neolito gyvenvietėse gausiau randamus titnaginius dirbinius reikėtų aiškinti glaudesniu kaimyninių Šukinės-duobelinės keramikos kultūros ir piečiau gyvavusios Nemuno kultūros gyventojų bendravimu. Gal todėl viduriniame neolite pradėtos naudoti skirtingos titnago apdirbimo technikos (skeltinė-mikrorėžtukinė – susijusi su lancetų, mikrorėžtukų gamyba, nuoskalinė – su rombo ar lauro lapo formos antgalių gamyba).

Šiuo laikotarpiu Lietuvoje ypač daug pasirodo ir skalūno dirbinių. Nors šie Rytų Pabaltijyje jau žinomi nuo mezolito laikotarpio, tačiau labiausiai išplinta viduriniame neolite. Matyt, skalūno dirbiniai plito iš Šiaurės ir Šiaurės rytų Estijos teritorijų tarp Talino ir Narvos, kur ši žaliava kasama. Skalūno dirbiniai, aptinkami iki pat ankstyvojo bronzos amžiaus, buvo mainomi į kitus, gal gintaro dirbinius, Šukinės-duobelinės keramikos kultūros teritorijoje pasirodžiusius taip pat viduriniame neolite (Rimantienė, 1973; Girininkas, 1990, 1994).

Vėlyvasis neolitas. Vėlyvajame neolite titnago dirbinių gavyba intensyvėja. Manytina, kad titnagingas teritorijas, ypač gavybos vietas, šachtas, užima Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūrų gyventojai (Гурина, 1976; Чарняўскі ir kt., 1996). Toks pavyzdys gali būti Krasnojė Selo vietovėje (Vakarų Baltarusija, Gardino sritis) gaunama titnago žaliava ir eksportui gaminama produkcija. Kitų detaliau tyrinėtų titnago gavybos vietų Rytų Pabaltijyje nėra. Tačiau šiuo laikotarpiu

pastebimas labai įdomus reiškinys: Rytų Pabaltijo Virvelinės keramikos kultūros Lubano, Šventosios 1A, 2A gyvenvietėse gausu titnaginių dirbinių, čia aptinkama ir geros kokybės įvežtinio, ir vietinio titnago, o Kretuono apyežerės, Krivinos durpyno ir kitose Vėlyvosios Narvos kultūros gyvenvietėse (net Šventosios 26-ojoje ir 28-ojoje) titnaginių dirbinių mažai. Jei ir yra, tai jie pagaminti iš nuoskalų arba prastos kokybės vietinio titnago. Galima manyti, kad titnago žaliavos ištekliai buvo rutulininkų ir virvelininkų bendruomenių rankose, ir buvo sunkiai prieinami Vėlyvosios Narvos kultūros gyventojams. Archeologiniai duomenys rodo, kad kokybiško titnago gavybos ir gamybos centrai buvo itin svarbūs strateginiai objektai, kurių eksploatacija ir išvežama produkcija veikė ir aplinkinius netitnagingus Rytų Pabaltijo regionus. Šiuose centruose gaminama produkcija lėmė savitas titnaginių dirbinių formas ir jų naudojimo ūkyje raidą. Todėl Vėlyvosios Narvos kultūros gyventojai apie 70% visų dirbinių gamino iš nuoskalų, jau anksčiau naudotų dirbinių dalių arba vietinio prastos kokybės titnago, o jų ietigaliai buvo titnaginių strėlių antgalių (iššęsto rombo, lauro lapo, iššęsto trikampio su įtvarais) formų. Gremžtukai pradėti gaminti su retušu išryškintais įtvarais, peiliai, smulkūs titnaginiai įtveriamieji kirveliai – iš masyvesnių nuoskalų. Tuo tarpu Pamarių ir kitose virvelininkų gyvenvietėse plito trikampiai širdies, lapo pavidalo antgaliai, trumpi gremžtukai, ilgi, iš skelčių pagaminti, keturkampio skersinio pjūvio, mažesni ir didesni peiliai bei lęšio formos skersinio pjūvio kirviai šlifotu ar retušuotu paviršiumi.

Gyvenvietėse prie titnago gavybos vietų gyveno tik šį amatą išmanantys žmonės. Daug vienodos formos titnaginių skaldytinių, kitų nebaigtų gaminti standartinių dirbinių rodo, kad šiuo laiku jau buvo susiformavusi tik šioje siauroje srityje dirbanti žmonių grupė. Ji mainams gamino dirbinius arba jų ruošinius, kurie pasklido visame Rytų Pabaltijyje. Veikiausiai šiuo laikotarpiu iš titnago gavybos ir apdirbimo centrų plito gludinti dirbiniai, o su jais ir gludinimo technologija, kuri vėlyvojo neolito pabaigoje paplinta jau visame Rytų Pabaltijyje. Tą faktą patvirtina kartu su gludintais titnaginiais kirveliais, kalteliais aptinkami rausvo smiltainio galastuvai.

Rytų Pabaltijo gyventojai palaikė ryšius su dabartinės Lenkijos teritorijoje buvusių Opatovų Kšemionkų kasyklų juostuotojo titnago kasėjais. Per virvelininkus į Pietų Lietuvą pateko juostuotojo titnago dirbinių: jų rasta Karaviškių 6-ojoje gyvenvietėje (Piličiauskas, 2002), Kubelnikuose, Berestaveco rj., Baltarusija (Чарняўскі, 1981), ir kt.

Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos gyvenvietės kūrėsi ne tik jau nuo seno žinomose titnago, gintaro, bet ir skalūno gavybos vietose. Neatsitiktinai šiaurės rytinėje Estijos pajūrio teritorijoje, kur yra daug skalūno, randama daug virvelininkams priskiriamų paminklų (Kriiska, 2000). Vadinas, jau akmens amžiuje dėl strateginės žaliavos gavybos vietų vyko didelė konkurencija.

Gintaro gavyba, apdirbimas ir eksportas

Vidurinis neolitas. Šiuo laikotarpiu Rytų Pabaltijyje atsiranda nauja ūkio šaka – gintaro rinkimas ir apdirbimas. Gintaro dirbtuvių rasta pietrytinėje bei rytinėje Baltijos jūros pakrantėje (Klebs, 1882; Rimantienė, 1979; Bėrziņš, 2002) ir už kelių šimtų kilometrų nuo jūros – Lubano apyežerėje (Loze, 1975, 1993; Лозе, 1969, 1979). Ši ūkio šaka Rytų Pabaltijyje pradėjo plisti iškart po maksimalios Litorinos jūros transgresijos, kurios metu jūra ardė gintaringas nuogulas Sembos pusiasalio krantuose (Katinas, 1983). Jūros pakrančių srovės nešė gintarą šiaurės link, barstė krantuose, klojo buvusiose lagūnose ir įlankose. Jūrai slūgstant lagūnos ir įlankos virto sekliais ankančiais ežerėliais, kuriuose, taip pat ir jūros pakrantėse, vidurinio ir vėlyvojo neolito žmonės rinko gintarą. Gintaras, apdirbtas pietrytinėje Baltijos jūros pakrantėje ir Rytų Latvijoje, Lubano gintaro apdirbimo centre, plito po visą Rytų Pabaltijį ir toli už jo ribų. Narvos kultūros žmonės, gaminę gintaro dirbinius ir jais prekiaavę, turėjo didžiulę ekonominę naudą. Jie, kaip ir titnago kasėjai bei apdirbėjai, specializavosi toje ūkio šakoje. Pasirodžius gintarui ir atsiradus jo apdirbimo centrui, pietrytinis Pabaltijys tapo traukos vieta. Gintaras tuo metu savo reikšme prilygo vėlesnių laikų auksui ir variui. Juo susidomi ir Piltuvėlinių taurių, ir Rutulinių amforų (Mazurowski, 1983), ir Šukinės-duobelinės keramikos (Урбан, 1973), Ljalovo (Гурина, Крайнов, 1996), Kargopolio (Фосс, 1952; Ошибкина, 1996) ir kitų vidurinio neolito kultūrų gyventojai. Rytų Pabaltijo teritorijoje gintaro apdirbimu stengėsi verstis ir neseniai pasirodę Šukinės-duobelinės keramikos kultūros gyventojai. Tai akivaizdu iš Sarnatės 2-osios gyvenvietės tyrimų medžiagos. Tuo pat metu gintaras plito ir iš Jutlandijos pusiasalio. Danijos teritorijoje vien tik ankstyvojo neolito pabaiga – vidurinio pradžia datuojamoje Piltuvėlinių taurių kultūroje aptikta 50 gintaro lobių (Ebbesen, 1995). Nemaža dalis gintaro dirbinių pagaminta pietrytinės Baltijos jūros pakrančių gyventojų.

Kai prekyba gintaru suintensyvėjo, Rytų Pabaltijyje pasirodė daug įvairių dirbinių, gaminamų ir naudojamų Vidurio ir Rytų Europos

teritorijose: skalūninių skobtų, ietigalių, titnaginių rombinių antgalių, keturkampio skersinio pjūvio šlifuoju paviršiumi kirvių, rausvo titnago žaliavos ir kaimyninių kultūrų keramikos gaminių. Gintaras tapo ne tik preke, mainų objektu, bet ir daiktu, naudojamu įvairių tikėjimų apeigose, pavyzdžiui, kaip laidojimo įkapės (Zagorskis, 1987). Gintaras įgavo ritualinę vertę dėl savo spalvos, elektrostatiinių savybių ir tapo prestižiniu daiktu labai dideliuose Europos plotuose. Gintaro apdirbėjai specializavosi ir reikiamą pagamintą prekę (rinkes, diskus, kabučius, sagutes ir kt.) siuntė į tolimas Europos sritis. Pagrindiniai vandens keliai, kuriais gabeno gintarą, buvo Vysla ir Dauguva, taip pat Baltijos pakrantė.

Vidurinio neolito pradžioje pietrytiniame Baltijos pajūryje rastas gintaras labiau plito šiaurės ir šiaurės rytų kryptimi. Reikia manyti, kad tuo metu Baltijos pajūryje buvo ne tik išgaunama gintaro žaliava, bet ir atliekami pusgaminių paruošimo darbai. Vėliau tie pusgaminiai buvo siunčiami į gamybos ir prekybos centrus, pasiekdavo labai tolimas teritorijas, kuriose gintaro dirbinių kartais aptinkama kur kas daugiau nei Rytų Pabaltijyje. Toks pavyzdys gali būti Končianskajos (Rusija) kapinynas ir Kretuono apyežerės gyvenvietės. Šiuo laikotarpiu gintaro poreikis buvo išaugęs tarp Narvos ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų bendruomenių. Sukietėjusių sakų dirbiniai pasiekė Ilmenio, Onegos ežerų apylinkes, Kareliją, net Baltosios jūros pakrantes (Oshibkina, 2001). Pietrytinio Pabaltijo teritorijoje aptinkamas gintaras pasiekė ir dabartinės Suomijos teritoriją (Äyräpää, 1960).

Vidurinio neolito pabaigoje gintaro prekybos srautas pasisuka pietų kryptimi. Staiga išaugo gintaro poreikis besiformuojančiame Rutulinių amforų kultūros areale. Tai, matyt, galima sieti su rutulininkų bendruomenėse kylančiu socialiniu sluoksniu, kuriam gintaras buvo prabanga, prestižas ir turtas. Tikriausiai čia nebepakako iš Jutlandijos pusiasalio gaunamo gintaro. Viduriniame neolite išsiplėtė mainų tinklas. Regis, sujudo visa Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europa. Tam įtakos turėjo gintaro gavybos pradžia. Į gintarą buvo mainoma daug kitų daiktų. Gal ir ne lemiamą įtaką gintaras turėjo gyvulininkystės ir žemdirbystės plėtrai, tačiau didžiulis gintaro kiekis, patekęs į Vidurio Europą, atvėrė kelius prestižinėms ir paklausioms prekėms – naminiams gyvuliams ir kultūriniais augalams – patekti į Rytų Pabaltijį.

Vėlyvasis neolitas. Šiuo laikotarpiu ypač suaktyvėjo gintaro gavyba, apdirbimas ir eksportas iš pietrytinių Baltijos jūros pakrančių. Pamarių kultūros gyventojai gintarą ir jo dirbinius eksportuodavo trimis

pagrindiniais keliais: Baltijos jūra į vakarus ir į šiaurę, Vyslos upe į aukštupį bei Dauguvos upe į aukštupio baseiną. Dauguvos ir Volgos keliu Baltijos gintaras pasiekdavo dabartinių Novgorodo, Tverės gubernijų teritorijas, Aukštutinį Padneprį.

Šiuo metu žinomos trys gintaro apdirbimo vietos: pietrytinis Pabaltijys, Silinupės gyvenvietė į vakarus nuo Rygos ir Lubano ežero (Rytų Latvija) apylinkės. Pastarasis centras gintarą gaudavo iš pietrytinių Baltijos jūros pakrančių. Šie trys gintaro apdirbimo centrai skyrėsi gaminamos produkcijos pavyzdžiais ir eksporto kryptimi. Lubano dirbtuvėse gaminamos gintarinės grandys, lašo, danties, rakto pavidalo kabučiai buvo gabunami į šiaurės rytus ir pietus nuo šio regiono. Kaip manoma, šio regiono gyventojai atsilygindavo gintarinių dirbinių tiekėjams skalūno dirbiniais iš Suomijos įlankos pietinių pakrančių. Į šiaurę gintaro produkcija plito ir iš Silinupės gyvenvietės teritorijos. Tačiau to paties laikotarpio pietrytinių Baltijos jūros pakrančių gyventojai, gaminę plokščius gintarinius lenktomis šoninėmis briaunomis kabučius, skridinius, apskritas arba keturkampes su V pavidalo skylutėmis sagutes, eksportavo gintarą ir jo gaminius į pietus ir pietvakarius. Mainais jiems buvo atsilyginama žemės ūkio kultūromis, naminiams gyvuliais. Tą faktą patvirtina Pamarių kultūros gyvenvietėse aptinkama daugybė talpių puodinių, kurios galėjo būti skirtos importuojamai produkcijai laikyti. Tuo metu siaurame pietrytiniame Baltijos pajūrio ruože vyravo pušynai ir vėjo pustomi smėlynai, o kultūrinių augalų derlius net šiuolaikinėmis technikos priemonėmis žemę apdirbant būtų apgailėtinas. Tačiau šiose gintaro verslu užsiimančių žmonių gyvenvietėse aptinkama ir soros, ir kanapės sėklų, naminių gyvulių kaulų. Vadinas, minėtus produktus žmonės ne gamindavo, o gaudavo mainais. Gintaro išteklių ir prekyba juo, jūroje sugaunami ruoniai, žvejyba ir medžioklė leido gyventi pakankamai apsirūpinus.

Svarbios gintaro žaliavos gavybos vietovės buvo aplinkinių bendruomenių dėmesio centre. Vėlyvajame neolite jomis susidomėjo ir Virvelinės keramikos kultūros gyventojai. Jie išsiskverbė ir apsigyveno pietrytinėje Baltijos jūros teritorijoje. Joje tuo metu atsekama Pamarių (Žucevo) kultūra. Kitos dabartinės Lietuvos ir Rytų Pabaltijo teritorijos, išskyrus strateginius vandens kelius, virvelininkų nedomino. Štai kodėl vėlyvojo neolito ir ankstyvojo bronzos amžiaus pradžioje tik siauroje pajūrio zonoje turime ryškią šios kultūros sritį. Jos gyventojai gintaro prekybos, gavybos, gamybos ir mainų verslą perėmė iš vietinių pietvakarinės Narvos kultūros gyventojų. Strateginę gintaro

žaliavos vietą, dar prieš įsitvirtinant virvelininkams, matyt, yra bandę perimti Rutulinių amforų kultūros gyventojai, kurių buvimo pėdsakai čia labai ryškūs (Rimantienė, 2002).

Gyvulininkystė ir žemdirbystė

Gamybinio ūkio užuomazgos ankstyvajame neolite. Džiovinta, kepta mėsa, žuvis gyventojų racione sudarė 60–70% pagrindinio maisto (Speth, 1990; Zvelebil, 1994). Tačiau iš mėsos ir žuvies žmogus gauna vos daugiau nei 50% baltymų kiekio, reikalingo energijai. Likusius baltymus jis pasisavina iš augalinio maisto, kurio žmogaus organizmui reikia visais metų laikais. Be to, nevarojant augalinio maisto gali sutrikti medžiagų apykaita. Todėl nuo seniausių laikų buvo kaupiamos augalinio maisto atsargos (lazdynų ir agaro riešutai, nendrių šaknys, džiovintos uogos ir grybai, gilės, įvairių augalų sėklos, laukinių obelių, gudobelių, erškėčių ir kriaušių vaisiai), reikalingos kaip angliavandenių, vitaminų šaltinis. Žmogus taip bandė kurti aplinką, kad prie jo gyvenamosios vietos augtų vaisiniai augalai, žaliuotų pievos, veistųsi atskiros gyvulių rūšys. Žmonės labai pamažu pratinosi prie gamybinio ūkio, kuriam įsiterpti į pasisavinamąjį ūkį Rytų Pabaltijyje sąlygos susidarė ankstyvojo neolito pabaigoje. Manoma, kad aptinkami palinologiniai duomenys patvirtina, jog buvo auginami naminiai gyvuliai.

Rytų Pabaltijyje miškų neolito gyventojų perėjimas prie gamybinio ūkio buvo labai lėtas. Jis prasidėjo ankstyvojo ir vidurinio neolito sandūroje ir tęsėsi per visą neolitą ir ankstyvąjį bronzos amžių. Lėto perėjimo prie gamybinio ūkio modelis buvo pasiūlytas M. Zvelebilo ir P. Rowley-Conwy 1984 m. Jį galima pritaikyti ne tik Šiaurės Europai, bet ir Rytų Pabaltijui. Pasiūlytas modelis susideda iš trijų fazių: pradinės, plėtros ir intensyvaus ūkio. Neolitizacijos procesas, daugelio autorių nuomone, prasideda plėtros fazėje, kai naminiai gyvuliai ir kultūriniai augalai sudaro 5–50% visų gyvenvietėse aptinkamų maisto liekanų, o intensyvaus ūkio fazėje gyvuliai ir kultūriniai augalai jau sudaro daugiau kaip 50% visų gyvenvietėse rastų maisto išteklių. Kaip rodo osteoarcheologiniai tyrimai (Daugnora, Girininkas, 2004), šis neolitizacijos proceso modelis Rytų Pabaltijyje buvo veiksnus.

Jau ankstyvajame neolite vakarinėje Lietuvos ir Kaliningrado srities teritorijoje gyvenę žmonės buvo užmezgę prekybinius ir kitokius ryšius su piečiau (dabartinės Lenkijos teritorijoje) gyvenančiomis bend-

ruomenėmis, kurios priklausė Piltuvėlinių taurių kultūrai. Tai rodo pirmieji naminiai gyvuliai, kuriuos jau augino arba gaudavo mainais Zedmaro A gyvenvietėje tuo metu gyvenę žmonės. Vadinasi, pradinė gamybinio ūkio fazė Rytų Pabaltijyje prasidėjo vakarinėje ir pietvakarinėje teritorijos dalyje. Nuolatinės gyvenvietės egzistavus ankstyvojo neolito laikotarpiu prie didelių vandens telkinių patvirtina ir randami naminių gyvulių kaulai (avis/ožka). Beje, pastarieji radiniai pajūrio zonoje rodo mainų ryšius su Vidurio Europos bendruomenėmis, kurios vertėsi žemdirbyste ir gyvulininkyste. Naminių gyvulių kaulai, atkasti net keliose Rytų Pabaltijos ankstyvojo neolito Konų, Zvidzės, Rigikiulos III gyvenvietėse, keičia supratimą apie ūkio raidą ir buvusius ryšius su Vidurio Europos agrarinėmis ir miškų zonoje gyvenusiomis bendruomenėmis.

Kontroversiškais faktais nereikėtų laikyti ankstyvojo neolito Rigikiulos III (V. Bibikovos tyrimų duomenys, Гурина, 1967), Kionų gyvenvietėse (Lūogas, 1997; Jaanits K., 1995) ir, matyt, vėlyvojo mezolito Donkalnio kapuose 4 ir 7, Dembkų 9 gyvenvietėje (Šiaurės Lenkija, pajūris) (Ilkiewicz, 1989) aptiktų naminių gyvulių kaulų ir dantų. Nors kol kas ir neįtikėtina, tačiau pavienių naminių gyvulių kaulų buvimas vėlyvojo mezolito ir ankstyvojo neolito gyvenvietėse gali būti įvairių ryšių su Vidurio arba Pietų Europos gyventojais padarinys.

Ankstyvajame neolite Pietų Lietuvoje jau buvo auginami javai: javų žiedadulkių rasta sedimentiniuose Dubo ir Pelesos ežerų sluoksniuose, kurių radiokarboninė data – 5500–4900 m. pr. Kr. Piečiau Ščaros upės (Nemuno intakas), prie Sditovo miestelio (Vakarų Baltarusija), tuo pat metu aptikta javų (*Cerealia*) žiedadulkių. Lietuvos palinologų duomenimis, kaip tik šiuo laikotarpiu Pietryčių ir Rytų Lietuvoje atrandamos pavienės javų ir avižų (*Avena*) žiedadulkės, gyvenviečių kultūrinuose sluoksniuose aptinkama medžio anglių. Žinoma, kad javai subrandina ir išbarsto labai mažai žiedadulkių. Todėl net nedidelis jų kiekis patvirtina jau plintančią žemdirbystę (Behre, 1981). Javų auginimą turėtų lydėti pūdimams būdingų augalų plitimas. Tačiau tokių augalų Pietų Lietuvoje ankstyvojo ir vidurinio neolito riboje neaptinkama. Vadinasi, žemė tuo metu dar nebuvo plačiau dirbama. Dubičių kultūros žmonės auginami javus dar tik eksperimentavo.

Panašaus laikotarpio, maždaug trimis šimtmečiais anksčiau nei Pietryčių Pabaltijyje, gamybinio ūkio pradmenys (kaulų ir žiedadulkių duomenimis) aptikti ir Pietų Skandinavijoje bei Danijoje (Welinder, 1998; Rowley-Conwy, 1985).

Gyvulininkystės atsiradimas turėjo pakeisti atskirų giminių kilnojimosi pobūdį ir vietą. Dabar jau reikėjo ieškoti patogių vietų ne tik medžioti, bet ir paruošti pievas gyvuliams ganyti. Šie pokyčiai matyti iš pagausėjusių ruderalinių augalų, augusių prie vandens gyvenusių žmonių aplinkoje. Vadinasi, apie gyvenvietes prie vandens telkinių galėjo plisti pievos.

Ankstyvojo neolito laikotarpiu žmonių veiklos poveikis gyvenamai aplinkai labai sustiprėjo. Šie žmonių veiksmai galėjo būti pirmieji parengiamieji žingsniai pereinant prie žemdirbystės ir gyvulininkystės.

Pastarųjų metų archeologiniai, osteologiniai bei palinologiniai tyrinėjimai rodo, kad Rytų Pabaltijyje neolito pradžią galima sieti ne tik su keramikos naudojimu, bet ir su pokyčiais kitose ūkio šakose (Тимофеев, 1996; Gumiński, Fiedorczuk, 1990; Stančikaitė, 2000). Ankstyvojo neolito pabaigos laikotarpį Rytų Pabaltijyje galima laikyti evoliucijos pradžia, kai palengva buvo pereinama nuo pasisavinamojo prie gamybinio ūkio.

Vidurinis neolitas. Gamybinis ūkis Rytų Pabaltijyje intensyviau pradėjo plėtotis viduriniame neolite. Jis plėtojosi nuosekliai ir laipsniškai (Zvelebil, 1998; Daugnora, Girininkas, 2004). Kretuono 1B gyvenvietėje naminių gyvulių (avių, ožkų ir galvijų) kaulai sudarė 4,24% visos osteologinės medžiagos (be šerno ar kiaulės, šuns ir arklio kaulų). Šiaurės Baltarusijos, pietinės Pskovo srities gyvenvietėse naminių gyvulių kaulai sudarė nuo 0,7 iki 1,4% (Долуханов, Микляев, 1985), Lubano žemumoje esančios Zvidzės vidurinio neolito kultūriniame sluoksnyje – 4,5% (Юзе, 1988), o be arklio ir šuns kaulų – 1,9% (Loze, 1995). Vakarų Lietuvos ir Kaliningrado srities teritorijoje naminių gyvulių (kartu ir šuns) kaulai sudarė iki 2,9% (Rimantienė, 1992a; Тимофеев, 1996). Rytų Pabaltijo pajūrio zonoje neolitizacija galėjo vykti kultūrinės difuzijos keliu. Tam didelės įtakos turėjo Piltuvėlinių taurių kultūra (gyvulių augintojų) ir gintaro žaliavos atsiradimas. Žemyninėje dalyje (pvz., Kretuono 1B) neolitizacija galėjo vykti dviem keliais: savarankiško židinio atsiradimo (pvz., šernas ar kiaulė) ir dėl kultūrinės difuzijos (avis ar ožka).

Kartu su gyvulininkyste vakarinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje atsiranda ir žemdirbystės pradmenų. Šventosios 3B gyvenvietės vidurinio neolito kultūriniame sluoksnyje aptikta kanapių (*Cannabis*) grūdų. Kanapės buvo vartojamos ne tik maistui, vaistams, bet ir pluoštui gaminti. Jau minėtų kultūrinių javų, avių, taip pat miežių (*Hordeum*), o su jais – ir piktžolių žiedadulkės viduriniame neolite jau žinomos bemaž

visame Rytų Pabaltijyje. Vadinasi, šiuo laikotarpiu jau galėjo pasirodyti pirmieji kultūrinių javų pasėlių plotai.

Maistui gyventojai naudojo šalia gyvenviečių (Šventosios 4-osios, Zvidzės) augančius augalus: paprastąją lūgnę (*Nuphar lutea* L.), baltąją balandą (*Chenopodium album* L.), didžiąją dilgėlę (*Urtica dioica* L.), švendrą (*Typha* sp.) ir kitus, kurie galėjo sudaryti didelę maisto raciono dalį.

Atsiradus gyvulininkystei turėjo atsirasti nauji ir keistis seni darbo įrankiai. Gyvuliams reikėjo pašaro, o jį galima buvo pasiruošti pjau-nant žolę. Žolei pjauti skirtų pjautuvo ašmenėlių, nustatytų trasologiniu metodu, aptikta Žeimenų ežero 1-ojoje gyvenvietėje, medinis kastuvas ir kaplys – Zvidzės gyvenvietėje, šeši kapliai – Sarnatės gyvenvietėje. Visi šie radiniai rodo, kad žemė jau buvo dirbama ir joje turėjo būti auginami kultūriniai augalai.

Gamybinio ūkio pradmenys pasirodė ankstyvojo neolito pabaigoje ir toliau plėtojosi viduriniame neolite. Gamybinio ūkio plėtrai didelės įtakos galėjo turėti Piltuvėlinių taurių kultūra. Jos pėdsakų aptinkama net Lubano apyžerės Zvidzės gyvenvietės vidurinio neolito kultūriniame sluoksnyje. Gamybinio ūkio pokyčius patvirtina ir vidurinio neolito žmonių veikla: iškertant ar išdeginant miškus medžiojamiems žolėdžiams buvo sudaromos geresnės sąlygos daugiau susirasti mėgstamo maisto. Naujose augimvietėse atauga jau kiti augalai, reikalingi atitinkamos rūšies žvėrimis ir pirmiesiems prijaukintiems gyvuliams. Pavyzdžiui, deginimas labai padėjo išplisti lazdynams, kartu padidėjo ir šernų populiacija.

Perėjimas prie gamybinio ūkio Lietuvos teritorijoje vyko palengva ir nuosekliai. Dar ilgai funkcionavo žvejų ir medžiotojų ūkio sistema. Gamybinis ūkis pamažu įsigalėjo tose giminingose bendruomenėse, kuriose pakako iš žvejybos ir medžioklės gaunamo maisto ir buvo galima eksperimentuoti. Ekonomiškai gerai gyvenančios bendruomenės mainais gaudavo kur kas daugiau informacijos, įvairesnių produktų, prestižinių (pvz., gintarinių) daiktų. Tokiomis sąlygomis formavosi nauji gamybos būdai. Eksperimentiniai gamybinio ūkio centrai buvo Šventosios, Biržulio, Kretuono, Sarnatės lagūnų, Lubano, Usviatų ir kitų apyžerių teritorijose gyvenusios sėslios bendruomenės, kurių maisto poreikį beveik visiškai patenkino žvejyba.

Vėlyvasis neolitas. Paleosteologiniai duomenys rodo, kad vėlyvajame neolite Rytų Pabaltijyje buvo pereita į gamybinio ūkio plėtros fazę. Pagal Vakarų Europoje priimtą neolito sampratą Rytų Pabaltijyje neolitizacija

prasideda tik gamybinio ūkio plėtros laikotarpiu, t.y. tada, kai kasdienį gyventojų maisto racioną sudaro daugiau nei 5% naminių gyvulių ir kultūrinių augalų. Todėl, Vakarų Europos mokslininkų nuomone, neolitizacija Rytų Pabaltijyje galėjo prasidėti tik vėlyvajame neolite.

Vėlyvajame neolite gamybinio ūkio įtaka ne visuose Lietuvos regionuose plito vienodai. Vakariniėje Lietuvos ir Latvijos teritorijoje naminių gyvulių (avių ir ožkų, galvijų) kaulai sudarė 32,07% visos osteologinės medžiagos. Tik Dudkos ir Zedmaro D gyvenvietėse jie sudaro apie 5–8,7% visos osteologinės medžiagos ir apie 17% pagal minimalų individų skaičių. Rytinėje Lietuvos ir Latvijos teritorijoje naminių gyvulių kiekis (kartu su arkliais) pagal minimalų individų skaičių siekia nuo 3,7–5,5% Rytų Latvijoje iki 15,6% Rytų Lietuvoje; panašiai ir Usviatų mikroregione pereinamuoju laikotarpiu iš Usviatų kultūros į Šiaurės Baltarusijos kultūrą, Naumovo, Dubokrajaus 1-ojoje gyvenvietėse – iki 14,0%, o Estijoje nuo 1,0–3,0 iki 9,0% visų kaulų (Lonos gyvenvietėje – 9,0%; čia aptikta daug kiaulių kaulų).

Estijoje tarp Virvelinės keramikos kultūros kapų įkapių dažnai randama naminių gyvulių kaulų. Ryškiai išsiskiria Sopės (Šiaurės rytų Estija) kapinyne aptikti iš avies arba ožkos kaulų pagaminti dirbiniai, kiaulės ir galvijo kaulai. Avies arba ožkos kaulų iškasta Ardu ir Tikos Virvelinės keramikos kultūros kapinyuose, o kiaulės kaulų – Kunilos (Vidurio Estija) kapinyne. Fatjanovo kultūros kapinyuose naminių gyvulių kaulų rasta daug daugiau nei žvėrių. Vadinas, virvelininkai buvo piemenys-prekeiviai, kurie savo auginamus ar varomus upių slėniais gyvulius galėjo mainyti ar pristatyti neolito miškų gyventojams.

Saviti buvo Pamarių kultūros gyventojai, turėję kiaulių, ožkų ir galvijų. Jie gyveno prie Aistmarių ir Kuršių marių ir vertėsi žvejyba, gintaro rinkimu ir ruonių medžiokle. Ašakos ir smulkios žuvys labai tiko kiaulėms šerti ir penėti, todėl gyvenvietėse aptikta daug kiaulės kaulų (Ehrlich, 1936; Lubicz-Niezabitowski, 1929; Rimantienė, 1989). Manytina, kad Kuršių ir Aistmarių nerijų gyventojai augino kiaules, ožkas, avis, tačiau galvijus maistui tikriausiai atsigabendavo iš žemyninės dalies.

Pamarių kultūros gyventojai nesivertė žemdirbyste, nors jų gyvenviečių kultūrinių sluoksnių medžiaga ir labai išraiškinga. Daugelis archeologų nurodo, kad Kuršių nerijos keramikoje rasta miežių ir kviečių grūdų atspaudų. Tačiau tai neįrodo, jog čia buvo auginami javai, nes juos galėjo gauti mainais už jūros gėrybes ir gintarą.

Žemyninės dalies Pamarių kultūros gyventojai galėjo auginti kanapes, reikalingas pluoštui, tačiau javų irgi neaugino. Mainais gauti javai galėjo būti atgabenti net iš Vidurio Europos. Pagrindiniai žmonių verslai buvo žvejyba, ruonių medžioklė, gintaro rinkimas, perdirbimas bei eksportas ir gyvulininkystė žemyninėje dalyje. Grūdų įspaudai keramikoje ir stambųjų galvijų kaulai rodo mainų ryšius su piečiau gyvenusiomis bendruomenėmis. Šiuo metu nei Rytų Pabaltijyje, nei Valdajaus aukštumoje, kur vyravo Fatjanovo kultūra, ryškesnių Virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių neaptinkama. Daugelis vėlyvųjų Volosovo kultūros gyvenviečių priskiriama Fatjanovo kultūrai (Крайнов, 1987). Virvelininkai galėjo būti tarpininkai tarp piečiau nuo Rytų Pabaltijo gyvenusių bendruomenių ir vietinių Rytų Pabaltijo gyventojų, pastariesiems pristatyti gyvulius, kultūrinius augalus arba strateginę to meto žaliavą.

Vėlyvajame neolite Rytų Pabaltijyje pasirodė ir Rutulinių amforų kultūros bendruomenės (Brazaitis, 2002), kurios kiek anksčiau nei Virvelinės keramikos kultūros žmonės bendravo su miškų neolito bendruomenėmis. Jos darė galbūt didesnę įtaką gyvulininkystės ir žemdirbystės raidai Lietuvos teritorijoje, nes tai kultūrai priklausančių radinių vien Lietuvoje jau rasta aštuoniose gyvenvietėse. Rutulinių buvimo pėdsakai ryškūs visoje Lietuvoje. R. Rimantienė sieja rutulinius su žemdirbystės plėtra. Būdami gyvulininkai-klajokliai (Szmyt, 1996, 1999), jie supažindino Narvos ir Nemuno kultūrų žmones su gyvulių auginimu, tačiau didesnės įtakos miškų bendruomenių ūkiui galėjo neturėti. Juos labai domino gintaro ir titnago gavybos vietos. Neatsitiktinai ten aptinkama jų pėdsakų. Rutulinių amforų kultūrai priskiriami keturkampio formos skersinio pjūvio titnaginiai kirveliai, kurie buvo paplitę Užnemunėje ir Vidurio Lietuvoje, t.y. toje teritorijoje, kuri sietina su agrarine žemdirbyste (Juodagalvis, 2002a; Brazaitis, 2002). Tačiau jų keramika paplitusi plačiau. Vadinas, jų tikslai ir interesai tarp miškų neolito bendruomenių buvo panašūs į Virvelinės keramikos kultūros atstovų.

Vėlyvojo neolito miškų bendruomenių gyvenimo pagrindą sudarė pasisavinamasis ūkis (žvejyba, medžioklė, rinkimas), į kurį pamažu integravosi gamybinis ūkis. Panašus gyvenimo būdas būdingas ir Pamarių kultūrai, kurios ekonomikos pagrindas buvo žvejyba ir gintaro rinkimas, o gamybinis ūkis sparčiai nesivystė dėl gamtinės aplinkos. Pakankamas žuvų, ruonių kiekis visais metų laikais, gintaro žaliavos gavybos vietos, palanki geografinė padėtis sudarė sąlygas prekybai.

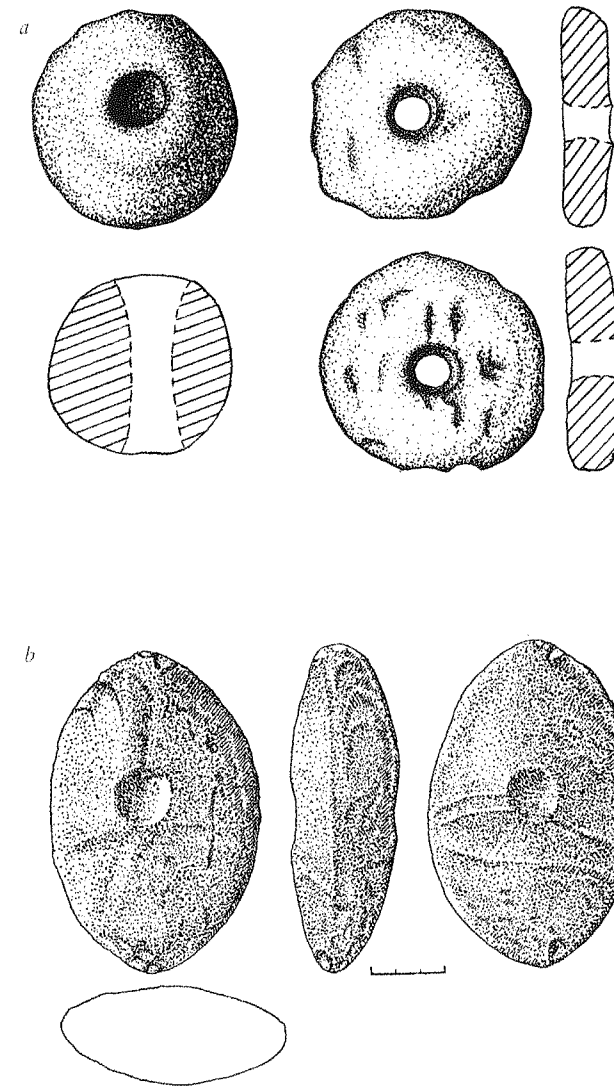
Vakarinėje Lietuvos ir Kaliningrado srities teritorijoje kartu su gyvulininkyste plito ir žemdirbystė. Palinologų duomenimis, ten dar daugiau randama javų (kviečių, miežių) žiedadulkių, kurių atskirose pjūvių analizėse yra per 1%. Plinta kirtavietėms ir išdegusiems miškų plotams būdinga augmenija – viržiai (*Calluna*), ožrožės (*Epilobium*) ir kt. Tuo pat metu plinta ir rūgštynės (*Rumex*), gysločiai (*Plantago lanceolata*), aitrieji vėdrynai (*Ranunculus*), kurie rodo, kad dėl žmogaus veiklos nusidriekė pievos, tikusios ganykloms. Šventosios 1A ir Šarnelės gyvenvietėse aptikta kanapės grūdų. Kanapių žiedadulkių rasta ir Lubano apyežerėje, o Šventosios 9-ojoje gyvenvietėje ir sorų (*Panicum*). Šventosios 4A, Zedmaro D gyvenviečių kultūriniuose sluoksniuose būta ir dvigrūdžių kviečių (*Triticum dicocum*) žiedadulkių. R. Rimantienės duomenimis, Pamarių kultūros gyventojai kultivavo kviečius, soras, kanapes, dedešvas (*Malva tourn L.*), nors žemės ūkis nebuvo vyraujanti ūkio šaka.

Kai kurie žemdirbystės požymiai pastebimi ir žemyninėje Lietuvos dalyje. Žemaitiškės 2-ojoje, 3-iojoje gyvenvietėse aptikta javų bei pavienių kanapių žiedadulkių. Kviečių žiedadulkių aptikta ir Zvidzės vėlyvojo neolito laikotarpio sluoksniuose.

Kaip matome iš pateiktos archeologinės, osteologinės ir palinologinės medžiagos, gyvulininkystės ir žemdirbystės atsiradimas Lietuvoje ir Rytų Pabaltijyje negali būti siejamas su Virvelinės keramikos kultūros pasirodymu, kaip buvo manoma anksčiau, tuo labiau su kokiais nors etniniais procesais. Perėjimas nuo pasisavinamojo ūkio (medžioklės, žvejybos, rinkimo) chronologiniu požiūriu prasidėjo kur kas anksčiau: vakarinėje teritorijoje siekia ankstyvojo neolito pabaigą, o rytinėje – vidurinį neolitą. Manytina, kad Rytų Pabaltijo gyventojų, priklausiusių Nemuno, Vėlyvosios Narvos kultūroms, bendravimas su Piltuvėlinių taurių, Rutulinių amforų kultūrų atstovais turėjo didelės įtakos gamybinio ūkio raidai. Strateginės to meto žaliavos (titnagas, gintaras) objektų trauka ir mainai padėjo plisti gamybinio ūkio idėjoms, o vėliau – ir mainams, kurių objektu tapo kultūriniai augalai ir naminiai gyvuliai.

Rutulinių amforų kultūros buvimą rodo ir titnaginių dirbinių, pavyzdžiui, keturkampio skersinio pjūvio šlifuoju paviršiumi kirvių paplitimas Užnemunėje ir Vidurio Lietuvoje – ten, kur trumpesniai ar ilgesniai laikui galėjo būti apsistoję pastarosios kultūros žmonės.

Lyginant Vidurio Europos ir Rytų Pabaltijo gamybinio ūkio raidą galima pastebėti, kad lėtesnę gamybinio ūkio raidą Rytų Pabaltijyje

[43]
Gyvulininkystės ir
žemdirbystės įrankiai
a) moliniai verpstukai
b) akmeninis kaplys

nulėmė dar ilgai išlikusi rentabili medžioklė ir žvejyba, čia buvę gausūs gamtos ištekliai.

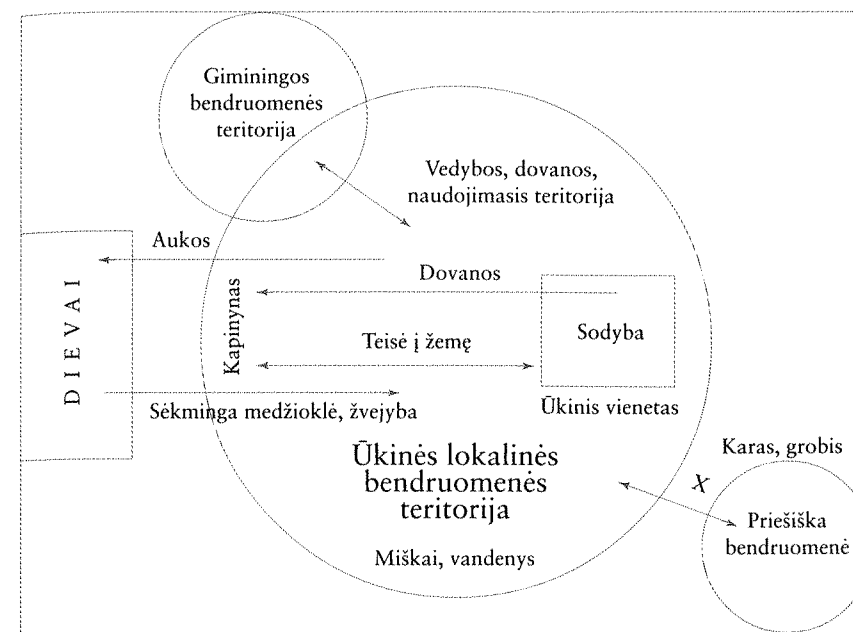
Vėlyvajame neolite su žemdirbyste ir gyvulininkyste susijusių darbo įrankių jau aptinkama kur kas daugiau: veikiausiai jaučių jungo modelis, arklo išara, akmeniniai kapliai, titnaginiai pjautuvų ašmenėliai. Atskirose gyvenvietėse rasta trinamųjų girnų liekanų, raginių, akmeninių kaplių, molinių verpstukų (43 pav.).

Miškų neolito bendruomenių struktūra

Ankstyvasis neolitas. Visuomenės struktūros klausimams nagrinėti labai svarbus veiksnys yra gyvenviečių ir gyvenamųjų būstų tyrinėjimai. Rytų Pabaltijo miškų neolito gyvenvietės, kaip ir vėlyvojo mezolito laikotarpiu, buvo dviejų tipų – bazinės ir laikinosios. Pirmosiose buvo gyvenama žiemą ir iš dalies kitais metų laikais, o antrosiose – stovyklų pobūdžio, – tik sezoninės medžioklės ar žūklės metu. Prie bazinių gyvenamųjų vietų galima būtų priskirti Pakretuonės 3-iają, Zvidzės, Uosos, Akalio gyvenvietes. Etnografiniai duomenys panašių pavyzdžių pateikia iš Amazonės baseino, kai gyventojai kuriam laikui palieka kaimą ir išvyksta į medžioklę norėdami ne tik sumedžioti, bet ir surasti geresnių medžioklės vietų, kur vėliau galima būtų apsistoti ilgesniam laikui (Harris, 1995).

Pastebima, kad senųjų gyvenviečių vietose, buvusiose prie mažesnių ir didesnių vandens telkinių, šiandien dažnai plyti durpynai ar buvusių upelių rėvos. Į patogias gyvenvietėms vietas žmonės grįždavo po keletą kartų, ilgesniam ar trumpesniam laikui. Tai akivaizdu iš tyrinėtų Katros 1-osios ir 2-osios gyvenviečių, kuriose iširti dideli įvairiu laiku žmonių gyventi plotai, kur prie vieno vandens telkinio ir geroje medžioklės vietose apsistodavo vienos giminės žmonės. Šio ir vėlesnio laikotarpio gyvenvietėse dažnai aptinkama ne po vieną, o po du ar net aštuonis židinius (Katros 1-oji gyvenvietė). Židinių skaičius galėjo atitikti pastatų arba šeimų skaičių. Tačiau Pietų Lietuvos Dubičių kultūros medžiotojų bendruomenių tyrinėjimai rodo, kad pastatai, aptinkami vienoje ir toje pačioje gyvenvietėje, buvo nevienalaikiai. Į klausimą, ar pastatai buvo statyti vėliau, po trumpos pertraukos, gyventojams laikinai palikus gyvenamąją vietą, ar po penkerių ir daugiau metų, kai medines konstrukcijas reikėjo keisti ir pastatus statyti iš naujo, gyventojams dar neišsikėlus, atsakyti sunku. Todėl tyrinėtose Rytų Pabaltijo gyvenvietėse, kur gyventa ne didesnėmis kaip iš 4–5 šeimų susidedančiomis gimininėmis bendruomenėmis, rastų pastatų ir židinių galėjo būti per pusę mažiau.

Narvos kultūros ankstyvojo neolito pastatai buvo dviejų tipų: apie 6x8 m ploto pusiau žeminės su židiniais, krautais iš akmenų, aptiktos Žeimenų ežero 1-ojoje, Rigikiulos I gyvenvietėse (Гурина, 1967; Girininkas, 1997); ir antžeminiai, 4x5 m ploto, netaisyklingo ovalo formos statiniai, aptikti Kiopų 1-ojoje gyvenvietėje (Kriiska, Lōugas, 1999). Tokiuose pastatuose galėjo gyventi kelios nedidelės giminin-

gos šeimos. Manoma, kad pastatai, kuriuose aptikti židiniai su akmenų konstrukcijomis, yra žieminio tipo, nes įkaitę akmenys saugojo šilumą. Be abejo, tokiuose būstuose žmonės galėjo gyventi ir kitu metų laiku.

Gimininės bendruomenės veikiausiai turėjo griežtai nustatytą teritoriją, kurioje vyko ūkinis darbas. Net labai palankioje gamtinėje aplinkoje dviejų ar trijų vienalaikių gentinių bendruomenių kol kas neaptikta. Manoma, kad kiekviena bendruomenė jautė konkurenciją dėl gavybos objektų (gamtinių išteklių, rinkimo plotų, titnago žaliavos ir pan.). Kelios bendruomenės teoriškai galėjo gyventi arti viena kitos tik tam tikroje gamtinėje aplinkoje, kurioje maisto išteklių turėjo būti labai gausu (44 pav.).

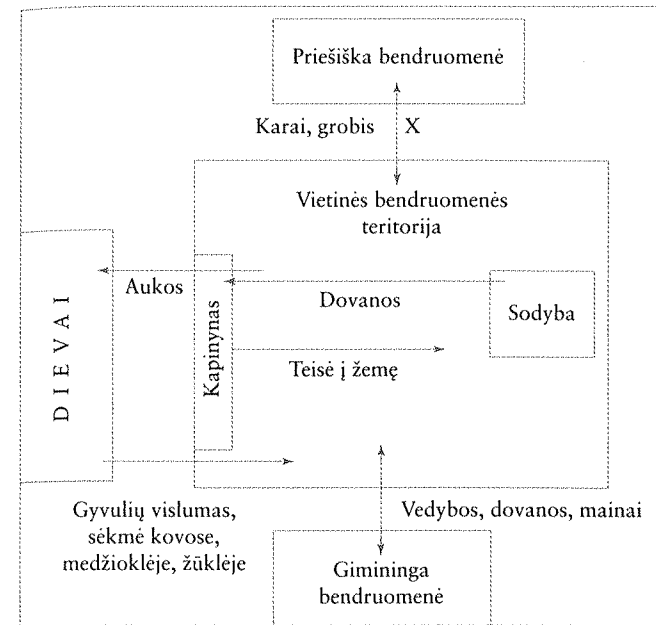
Galima manyti, kad pasisavinamajam ūkiui pasiekus maksimalias galimybes, subtiliais ginklais ir žvejybos įrankiais gauti iš aplinkos kiek galima daugiau maisto produktų vidutinio dydžio gimininei bendruomenei, susidedančiai iš 25–30 asmenų (4–5 šeimos), reikėjo apie 10 km spinduliu besidriekiančios teritorijos, kurioje, be medžioklei tinkamų plotų, būtų ir žuvingų vandens telkinių bei maistui rinkti

[44]
Vėlyvojo mezolito-
ankstyvojo neolito
visuomenės ideologinė
dimensija

tinkamų augmenijos plotų. Geografiniu ir gamtiniu požiūriu tokių mikroregionų būta nedaug. Pavyzdžiui, artimiausios ankstyvojo neolito gyvenvietės, kur žmonėms būtų tinkamos gamtinės sąlygos, buvo už 20–25 km nuo Kretuono apyžerės Žemaitiškės 3B gyvenvietės: prie Sudotos pilkapyno, Kertuojų ežero, Meros upės, Dysnykščio ežero, Utenykščio ežero, Alaušo ežero ir kt. Suderinus augmenijos bei hidrologinius žemėlapius su šių dienų archeologinių žvalgomųjų ekspedicijų tyrimų duomenimis, galima būtų teigti, kad Šiaurės rytų Lietuvoje apie 10 000 km² plote ankstyvojo neolito laikotarpiu galėjo gyventi nuo 3000 iki 3500 žmonių, t.y. 6–7 bendruomenės. Šie duomenys galėtų būti laikomi tikslesniais, jei pritartume minčiai, kad aptariamuoju laikotarpiu vieną medžiotojų ir žvejų bendruomenę galėjo sudaryti apie 500 žmonių.

Ankstyvojo neolito gyvenviečių inventorių, kaip manyta anksčiau, buvo labai skirtingas, nes ekstensyvus ūkis skatino atskiras giminės laikytis izoliuotai. Tačiau pastarųjų metų detalūs atskiruose mikroregionuose esančių paminklų tyrimai (Žemaitiškės 3B, Zacenjė, Uosa) rodo, kad atskiros giminės nebuvo tarpusavyje izoliuotos. Šias tradicijas, matyt, laužė vedybos, grindžiamos egzogaminiais santykiais tarp atskirų gimininių bendruomenių ir endogaminiais santykiais giminės atžvilgiu. Galimybė išskirti atskiras archeologines kultūras (šiuo atveju Narvos ir Dubičių) rodo, kad ankstyvajame neolite atskiros bendruomenės palaikė ypač glaudžius ryšius. Atskirose archeologinių kultūrų gyvenvietėse net 100–200 km atstumu aptinkama identiška keramika, ornamentikos elementai ir motyvai, kartais net kompozicija, darbo ir buitės įrankių visuma, stebinanti panašumu. Manoma, kad panašumų galėjo atsirasti tai pačiai giminei apibrėžtoje teritorijoje kilnojantis iš vienos vietos į kitą ir ieškant maisto šaltinių. Ši prielaida moksliskai nei patvirtinta, nei paneigta. Reikėtų prisiminti titnago žaliavos gabenimą į netitnagingus Narvos kultūros plotus ir bus aišku, kad atskirais laikotarpiais, matyt, būta įtemptų santykių tarp Narvos ir Dubičių kultūrų bendruomenių, nes Narvos kultūros gyventojų titnago poreikiai nebuvo patenkinti. Todėl tie patys Narvos kultūros žmonės iš šiaurės rytų įsiveždavo skalūno dirbinių. Tačiau iki šiolei įsivaizduoto izoliuotumo tarp atskiros archeologinės kultūros bendruomenių nepastebėta.

Ankstyvajame neolite, kaip ir vėlyvojo mezolito pabaigoje, Rytų Pabaltijyje egzistavo lokalinės ūkinių gimininių bendruomenių teritorijos. Jas sudarė sodybvietė, kapinynas, gamybos objektai – miškai ir

[45]
Vidurinio ir vėlyvojo
neolito visuomenės
ideologinė dimensija

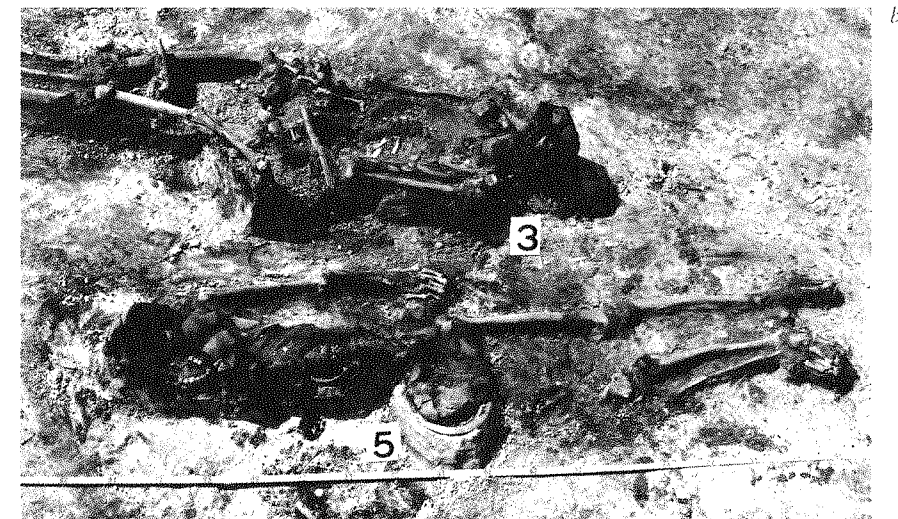
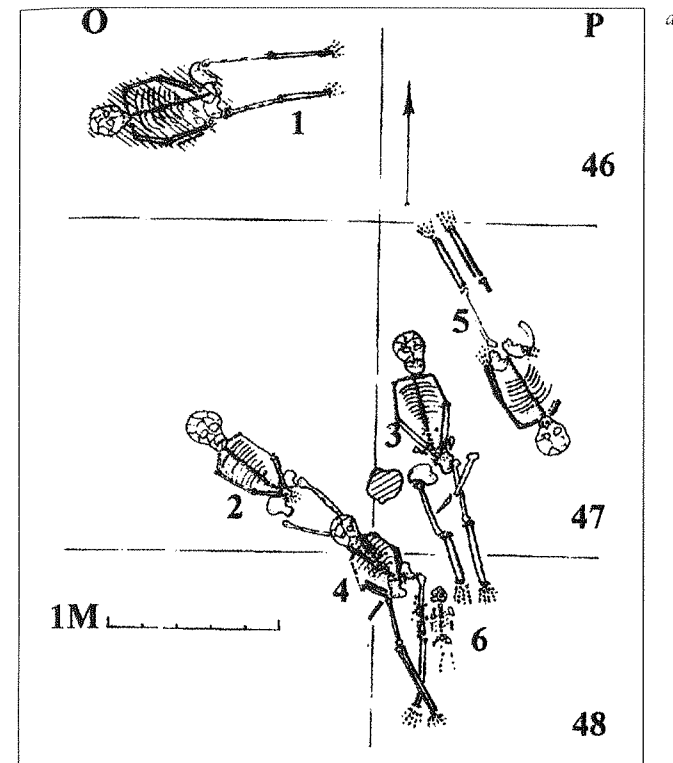
vandenys, kuriuose buvo medžiojama, žvejojama, renkami maistiniai augalai ir pan. Bendruomenė palaikė ryšius su kitomis giminėmis bendruomenėmis naudodamasi jų teritorija per vedybas, mainus ir kt. Atskirais laikotarpiais buvo ir priešiška nusiteikusių lokalinių bendruomenių, kurios tarp savęs konkuravo dėl gavybos objektų. Ankstyvajame neolite atskiros bendruomenių teritorijos pradeda įgauti konkrečias ribas. Bendruomenių viduje teritorijos priklausomumą ir jos nuosavybę liudija kapinynai, kuriuose ilsisi protėviai – žyniai su žvėrių atributika, kuri leidžia manyti bendruomenėje egzistavus magiją, o apeigos, susijusios su ugnimi, vandeniu – kultą (45 pav.).

Vidurinis neolitas. Apie besikeičiantį ūkį byloja ir neolitinės sodybos struktūros pokyčiai. Tyrinėjant Kretuono 1B, Pakretuonės 1B, Margių 1-ąją (Lietuva), Piestinos, Kvapanio II, Zvidzės, Sarnatės T, K, F (Latvija) ir kitas gyvenvietes pastebėta, kad pasikeitė jų išdėstymas, pastatų forma, vidaus planas. Šalia pusiaužeminių (Pakretuonės 3-joji gyvenvietė) pasirodo pailgi keturkampiai (14–16 x 2,5–4 m) antžeminiai pastatai. Jų sienos statomos iš dviejų statmenai įkaltų lygiagrečių rąstų eilių, išpinamos kartelėmis, o į susidariusį tarp dviejų

sienelių tarpą pilama žemių, samanų, lapų ir dedama velėna. Stogai turėjo būti dvišlaičiai, nes išilgai pastatų vidurio dažnai randama pėdžių, pagamintų iš didesnio skersmens rąstų, rėmusių viršutinį stogo kraigą. Stogas dengiamas tošimi arba švendrėmis (Sarnatės gyvenvietės pastatas). Pastatų viduje atviro tipo židiniai įrengti negiliose duobutėse, kartais sukrauti iš akmenų. Iš dūminės pirkios dūmai išeidavo, matyt, pro stogo kraigo gale padarytą angą. Pertvaros atskirdavo ūkinę ir gyvenamąją namo dalį. Naminiai gyvuliai, ožkos arba avys, matyt, vėliau ir galvijai turėjo būti laikomi, ypač žiemą, tame pačiame būste, kur gyveno žmonės. Gyvuliams laikyti, apsaugoti, jų pašarui sudėti reikėjo vietos. Todėl pastatai ilgėjo, juose atsirado daugiau pertvarų. Keturkampių pastatų konstrukcija perimta iš Piltuvėlinių taurių kultūros žmonių, gyvenusių į pietvakarius nuo Rytų Pabaltijo (Whittle, 1996). To meto gyvenvietėse dar nebuvo atskirų gyvenamųjų ir ūkinių pastatų.

Pastatai gyvenvietėse buvo statomi tankiai, ryškiau apibrėžtoje teritorijoje, nes joje buvo gyvenama pastoviau nei ankstesniais laikais. Bemaž kiekviename tyrinėtame pastate būta vieno židinio. Tikriausiai pastate turėjo gyventi viena šeima, dviejų, gal ir daugiau kartų palikuonys.

Ankstyvajame ir viduriniame neolite Rytų Pabaltijo bendruomenių gyvenime padidėjo vyrų įtaka. Tai akivaizdžiai rodo ankstyvojo ir vidurinio neolito riba datuojamoje Kretuono 1B gyvenvietėje aptiktas vienalaikis kapinynas (kapas 3–4400 m. pr. Kr., 5580±65 BP OxA-5926; kapas 1–4195 m. pr. Kr., 5350±130 BP OxA-5935). Žmonių palaidojimai, sprendžiant pagal amžių ir lytį, čia galėjo būti iš trijų ar keturių šeimų, sudariusių didžiąją šeimą – giminę. Palaidojimai aiškiai rodo besiklostančius naujus visuomeninius bendruomenės santykius. Kape 1 moteris dar palaidota išskirtinai: atokiau nuo vyrų, po nugara jai vienai patiasta organinė medžiaga (kailis?), o po rankos dilbiu padėtas kaulinis durklas. Analogiškai buvo laidojamos moterys ir kituose šio laikotarpio kapinyuose. Kretuono 1B gyvenvietės vienalaikiame kapinyne pastebėta dar viena įdomi detalė. Čia aptiktas mažo iki trejų metų vaiko kapas 6. Vaikas palaidotas kartu su grupe vyrų, šalia vieno vyresniųjų, o ne prie moters (46 pav.). Toks paprotys išlieka net ankstyvajame bronzos amžiuje. Tai galima pastebėti Kivutkalnio kapinyno laidojimo papročiuose. Kretuono 1B gyvenvietės kapinyne tarp palaidotų vyrų rastas ochros židyns.

[46]

Kretuono 1B gyvenvietės kapinynas: a) 1 – moters kapas; 2–5 – vyrų kapai; 6 – vaiko kapas
b) Kretuono 1B gyvenvietės kapinyno 3 ir 5 kapai

Kretuono 1B gyvenvietėje, kur mirė ar žuvo dalis giminės žmonių, jau matyti didelis vyrų vaidmuo. Tik vyrams jau įrengiamas simbolinis židiny (duobutėje supilta ochra), jiems po mirties priskiriama vaikų (iki 14 metų) globa.

Šeima, matyt, buvusi porinė, dar nesudarė tvirtos ūkinės grandies, nes šeimos turtas dar buvęs bendruomenės turtu. Gal todėl minėtoje Kretuono 1B gyvenvietėje, išmirus (gal žuvus) daliai giminės, mirusieji laidoti ne šeimomis, bet pagal to meto paprotį – giminėmis. Moteris veikiausiai priklausė kitai giminei ir atokiau nuo kitų palaidota ne tik todėl, kad buvo moteris. Detaliai išnagrinėję Kretuono 1B gyvenvietės kapinyno medžiagą pastebime, kad viduriniame neolite čia gyvensioje giminėje tarp vyrų ir moterų būta tam tikros lygybės. Moteriai giminėje priešinamas vyrų kolektyvas, susijęs su gyvulių auginimu. 50–55 metų vyro kape 3, galvos srityje, rasti du arklio dantys. Be to, kapinynui priklausiusiame kultūriniame sluoksnyje (ankstyvojo ir vidurinio neolito riba) iškasta daug naminių gyvulių kaulų. Ir kituose ankstesnio bei vėlesnio laikotarpio Rytų Pabaltijo ir Šiaurės Europos kapinynuose mirusieji buvo laidojami tam tikra tvarka, atsižvelgiant į jų lytį ir amžių. Išsiskiria grupės mirusiųjų, kuriems buvo dedamos vienodos įkapės.

Rytų Pabaltijyje ryški ekonominės ir socialinės struktūros kaita (pasak M. Zvelebil, ūkio pradinė ir plėtros fazė) prasidėjo viduriniame neolite. Vakarų Europos archeologai ir kiti tyrinėtojai, remdamiesi pasenusia informacija apie Rytų Pabaltijo regiono ūkinę ir kultūrinę situaciją, gamybinio ūkio pokyčius nukelia į vėlyvąjį neolitą ir visus šiuos procesus sieja su Virvelinės keramikos kultūros išplitimu Rytų Pabaltijyje (Zvelebil, 1995).

Vėlyvasis neolitas. Virvelinės keramikos ir Rutulinių amforų kultūrų pasirodymas Rytų Pabaltijyje, matyt, nebuvo taikus. Šio laikotarpio gyvenvietės aptvertos ir sustiprintos. Gal todėl atskirų gyvenviečių teritorija tapo mažesnė. Sustiprinta ir apsaugota nuo sausumos pusės buvo ir Pamarių kultūros Šventosios 1A, ir Vėlyvosios Narvos kultūros Žemaitiškės 1-oji gyvenvietės.

Veikiausiai savita gyventojų gamybos ir apsaugojimo priemonė buvo polinių pastatų prie pat vandens ar net ant vandens statymas. Kad pastatai buvo pakelti nuo žemės, rodo Žemaitiškės 2-oji, Usviatų IVB, IVA, Šarnelės, Šventosios 4-oji gyvenvietės. Jose nėra židinių, ūkinių duobių, taip būdingų vidurinio ir vėlyvojo neolito gyvenvietėms. Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje aptikti likučiai bu-

vusios platformos, ant kurios stovėjo gyvenamasis pastatas. Visi radiniai polinių gyvenviečių kultūriniame sluoksnyje dažniausiai yra vertikalioje padėtyje. Vadinasi, jie buvo sumesti arba suvirtę į dumbliną vandenį, kuriame esama daug organikos, susidariusios nuo augmenijos ir žmonių veiklos. Tikriausiai poline reikėtų laikyti ir Šventosios 6-ąją gyvenvietę, kur taip pat nerasta nei židinių, nei ūkinių duobių. Abuoros 1-ojoje ir Kreičio gyvenvietėse (Rytų Latvija) taip pat rasta liekanų pastatų, kurie buvo statomi ant platformų. Poliniai pastatai, kaip ir sausumoje, išliko tokie patys – ilgi, su daugybe patalpų. Jų formą iš dalies galima rekonstruoti pagal platformos išsidėstymą ir dydį.

Be polinių ir keturkampių gyvenamųjų namų, šiuo laikotarpiu buvo renčiami ovalūs, ilgi ir stačiakampiai, stulpinės konstrukcijos, nežymiai įgilinti į gruntą gyvenamieji namai su prieangiais, kokių rasta Kubilėlių gyvenvietėje.

To meto gyvenvietėse pastatai statyti grupėmis – nuo trijų (Kubilėlių gyvenvietė) iki 9–12 (Nidos, Lagažos ir kt. gyvenvietės). Jie yra dviejų formų: ilgi keturkampiai, dažniausiai stačiakampio formos (iki 12–16 m ilgio), su buvusiomis keliomis pertvaromis, ir nedideli keturkampiai (iki 6–8 m ilgio), artimesni kvadrato formai. Matyt, susikūrusios atskiros šeimos prisistatydavo arba statydavosi naujus pastatus. Visi šie duomenys rodo, kad gyventojai nebuvo klajokliai medžiotojai. Jie trumpesnę ar ilgesnę laiką gyveno vienoje vietoje, nes darbo sąnaudos miškų platumose būstų statybai buvo didelės. Geros gamtinio ir geografinio požiūriu vietos buvo nuolat gyvenamos. Tai rodo gyvenvietės su kelių rūšių keramikos pavyzdžiais (Jaros 1-oji, Kretuono 1-oji, Šarnelės ir kt.), kurie stratigrafiškai ar planigrafiškai ne visuomet išskiriami. Galima manyti, kad gyventojai, taikę naujas keramikos gamybos technologijas, apsigyvendavo gal net tuose pat pastatuose, o ūkininkavo (ganė gyvulius) ten, kur ir anksčiau gyvenę žmonės. Rastiniuose namuose žmonės galėjo gyventi ir žiemą, ir vasarą. Etnografiniai duomenys rodo, kad rąstinio tipo namuose galima gyventi esant ir +42°, ir –25°C temperatūrai.

Vidurinio ir vėlyvojo neolito laikotarpiu Rytų Pabaltijyje gimininė lokalinė bendruomenė jau turi griežtai apibrėžtą teritoriją, kurioje vis labiau pradeda ryškėti sodybvietės, kaip ūkinio vieneto, reikšmė ir gamybos objektų nuosavybė: laukas, ganykla, miškas, vandenys. Estijos archeologų nuomone, Virvelinės keramikos kultūros gyventojai Šiaurės Estijoje gyveno nedidelėmis grupėmis nedidelėse pavienėse

sodybvietėse. Tokį gyvenimo būdą, tyrinėtojų nuomone, lėmė plintanti gyvulininkystė ir žemdirbystė. O Vėlyvosios Narvos, Vėlyvosios Šukinės-duobelinės keramikos ir Nemuno kultūrų gyventojai buvo įsikūrę prie vandens telkinių ir vertėsi maisto rinkimu, o kai kurios bendruomenės – dar ir gyvulininkyste. Manoma, kad tuo metu buvo bendruomenių, kurios vertėsi tik maisto rinkimu. Tokia dvilypė ar net trilypė bendruomenių ekonominė padėtis išliko iki pat ankstyvojo bronzos amžiaus pabaigos.

Kaip ir viduriniame neolite, giminingos bendruomenės palaikė draugiškus tarpusavio santykius ir priešiškus su negiminingomis bendruomenėmis, kurios tapdavo potencialiu grobio šaltiniu. Gyvenviečių teritorijoje dažnai aptinkama kapinynų, kuriuose randama antropomorfinių skulptūrinių atvaizdų – kabučių, reljefinių, grafinių atvaizdų, molio plastikos ir pan. (Tamula, Abuoros 1-oji, Asaveco 2-oji, Purciemis ir kt.), kurie nešiojami atlikdavo ir sakralinę funkciją, rodė tiesioginę nešiootojo tarnystę protėvių vėlėms, t.y. besiformuojantį protėvių kultą. Įvairūs magiški ginklai su mitogramomis, papuošalai su kryžmomis ir pan. rodo buvus sudėtingą dvasinį pasaulį, kuris tiesiogiai susijęs su dangaus ir požemio sferomis. Aukos, skirtos įvairiems dievams, turėjo garantuoti geresnį gyvulių vislumą, padėti kovose, medžioklėje ir žūklėje.

Vėlyvajame neolite sustiprėjo atskiros šeimos, kaip ūkinio vienetu, vaidmuo, nors dar ne tiek, kad ji galėtų viena atskirai ūkininkauti. Grupė pastatų ir keletas šeimų, gyvenančių vienoje sodyboje, rodo, kad tokia visuma giminingų šeimų, priklausiusių vienai šeiminei bendruomenei, sudarė vientisą ūkinį ir visuomeninį kolektyvą – patronimiją.

Patronimiją sudarė porinės šeimos, kurių ekonominė bazė buvo pagrįsta darbo pasidalijimu pagal lytį ir amžių. Gyvenvietėje maistas turėjo būti paskirstomas lygiavos principu, nes gamyba (medžioklė, žvejyba, gyvulininkystė, žemdirbystė) reikalavo ne vienos šeimos narių pastangų. Egzogamija vertė palaikyti lankstesnius santykius su kitomis bendruomenėmis dėl teritorijos, gamtos išteklių. Visus gyvenvietės žmones vienijo bendras ūkinis interesas – gamtos turtų, gyvulių globos ir saugumo reikalas. Bendruomenę, matyt, turėjo jungti ir ideologinė vienybė: visi suvokė save kaip vieno protėvio, jau vyro linija, palikuonis.

Vėlyvajame neolite, III tūkstantmečio pr. Kr. viduryje, Rytų Pabaltijyje vienu metu galėjo egzistuoti penkios: Narvos, Nemuno, Ru-

tulinių amforų, Šukinės-duobelinės, Virvelinės keramikos kultūros su savita socialine-ekonominė sistema. Manoma, kad nebuvo vientisos vėlyvojo neolito socialinės-ekonominės sistemos, vienijančios kelias žmonių grupes su savita socialine-ekonominė sankloda. Mokslininkai dažniausiai kelia klausimus, susijusius tik su Virvelinės keramikos kultūros pasirodymu Rytų Pabaltijyje ir jos gamybinio ūkio įtaka Nemuno–Narvos kultūrų gyventojams. Iš tiesų tuo metu vientisos socialinės-ekonominės sistemos negalėjo būti. Tai patvirtina archeologiniai tyrimai. Narvos, Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų gyventojai galėtų būti priskiriami žvejų-medžiotojų-rinkėjų socialinei-ekonominėi sistemai su besiformuojančiais gamybinio ūkio pradmenimis, Nemuno kultūros žmonės – medžiotojų-žvejų-rinkėjų sistemai su besiformuojančiais gyvulininkystės pradmenimis, Rutulinių amforų, kaip ir Virvelinės keramikos kultūros žmonės (Šventosios 6-oji, Jaros 1-oji, Kretuono 1-oji ir kt. gyvenvietės) reikėtų priskirti gyvulių augintojų ūkinei bendrijai, kuri klajodama palei paupius paliko pavienių palaidojimų. Skirtumai tarp atskirų grupių rodo, kad Narvos–Nemuno ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų miškų neolito bendruomenė šiuo metu atsirado gamybinio ūkininkavimo požymių.

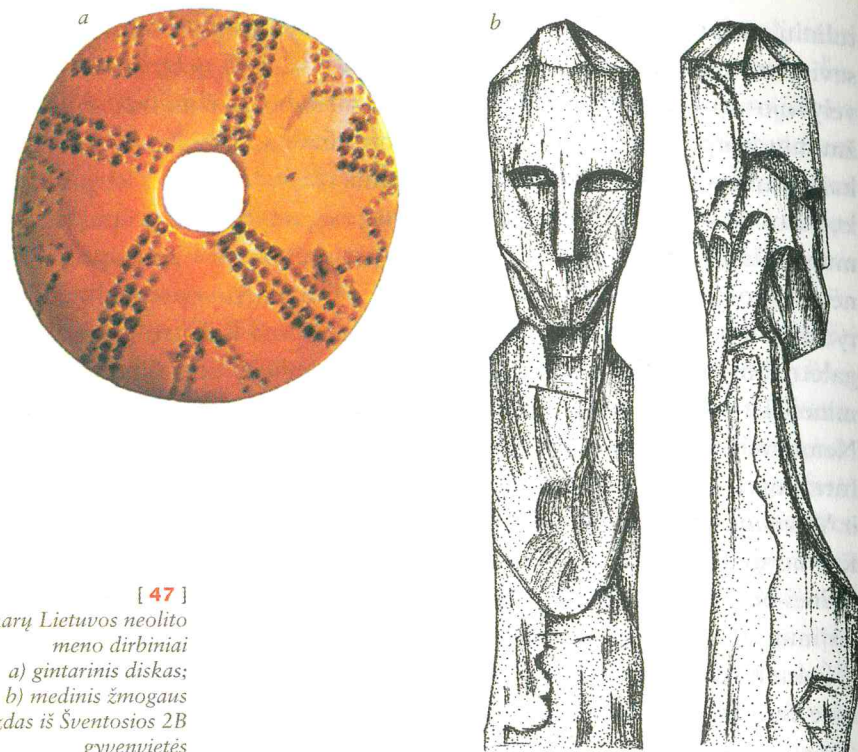
Miškų neolito bendruomenių dvasinė kultūra

Lietuvos akmens amžiaus dvasinės kultūros raidai pasekti yra labai nedaug duomenų. Pirmiausia tai akmens amžiaus meno šaltiniai ir laidojimo papročiai.

Menas. Neolito menas dar nebuvo savarankiška veiklos sritis. Žmogaus kūryba, meninė raiška, kurios liekanos mus pasiekė, siejosi su kitais kultūros reiškiniais. Pirmiausia su atitinkamo laikotarpio bendruomenės ideologija. Akmens amžiaus gyventojų meniniai dirbiniai tikslingi ir skirti savojo pasaulio santykiui su kitais žmonėmis ir aplinka.

Pagrindiniai akmens amžiaus meno šaltiniai ir laidojimo pavyzdžiai plačiai paskelbti mokslinėje literatūroje. Platesni dvasinei šio laikotarpio kultūrai skirti A. Butrimo, M. Iršeno darbai pasirodė tik pastaraisiais metais. Jų straipsniuose pateikiami susisteminti duomenys apie antropomorfinius ir zoomorfinius skulptūrinius ir grafinius atvaizdus. Lietuvos priešistorės meno dirbinius galima išskirti į kelias stilistines

[47]

Vakarų Lietuvos neolito
meno dirbiniai
a) gintarinis diskas;
b) medinis žmogaus
atvaizdas iš Šventosios 2B
gyvenvietės

grupės. Lietuvos teritorijoje aptikti akmens amžiaus meno dirbiniai gal kiek plačiau aptarti R. Rimantienės.

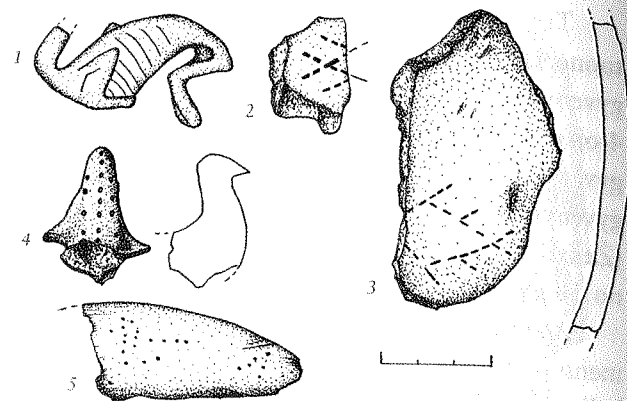
Tarp antropomorfinių stulpinių skulptūrų išsiskiria Šventosios 2B gyvenvietėje aptikta medinė žmogaus skulptūra, kuriai Rytų Pabaltijyje atitikmenų aptikta Latvijos (Sarnatės, Malmutos), Baltarusijos (Asaveco 2-ojoje) gyvenvietėse. Reikšmingų gintarinių antropomorfinių figūrėlių aptikta Juodkrantėje, prie Parnidžio kopos (Klebs, 1882). Atskirą antropomorfinių atvaizdų grupę sudaro žmonių galvos, rastos Kretuono 1C gyvenvietėje (Girininkas, 1996). Joms analogų aptikta Tamulos (Estija), Asaveco 2-ojoje gyvenvietėse, Zvejniekų kapinyne (kapas 228). Grafinių antropomorfinių atvaizdų ant kaulinių strėlių antgalių aptikta Kretuono 1B, Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėse, o atvaizdų ant keramikos – Šventosios 3B ir Nidos gyvenvietėse. Šventosios ir Juodkrantės gyvenvietėse rasta falinių figūrėlių, pagamintų iš gintaro (47 pav.).

Tarp zoomorfinių atvaizdų išsiskiria elnių (Žemaitiškės 2-oji ir Kretuono 1C gyvenvietės), stumbro (jaučio?), galvijo, gyvačių (tos pačios gyvenvietės) figūrėlės ir lazdos su briedžio galvomis (Šventosios 3B, 4-oji gyvenvietės). Iš titnago buvo daromos vilko (šuns?) (Kretuono 1C gyvenvietė), o iš medžio – paukščių figūrėlės (Šventosios 1B ir 23-ioji gyvenvietės). Zoomorfinėje molio plastikoje išsiskiria paukščio figūrėlė (Žemaitiškės 2-oji gyvenvietė). Žinoma grafinių žuvų atvaizdų (Kretuono 1B gyvenvietė) (žr. 48 a pav.).

Apžvelgus meninių dirbinių pasiskirstymą matyti, kad daugiausia meninių dirbinių Lietuvos teritorijoje naudojo Narvos ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų bendruomenės, kurių pagrindinis verslas buvo žvejyba. Tai galima būtų paaiškinti geografine radinių vieta: Narvos kultūros gyvenvietėse organinės kilmės dirbinių išliko daugiau, nes jie rasti durpių užkonservuotuose kultūriniuose sluoksniuose. Kita vertus, žinoma, kad Dubičių, Nemuno kultūrų gyventojai turėjo daug titnago žaliavos, iš kurios galėjo gaminti menines figūrėles. Kad ir keista, tačiau ir iš titnago pagamintų meniškų daiktų bemaž daugiau rasta Narvos kultūros gyvenvietėse. Net šios kultūros keramikos ornamento motyvai buvo įvairesni ir sudėtingesni. Šį faktą veikiausiai galima paaiškinti bendruomenių ūkinės veiklos ir gyvenimo sąlygomis. Narvos ir Šukinės-duobelinės keramikos kultūrų bendruomenių žmonės daugiausia vertėsi žvejyba ir buvo sėslūs, visada turėjo maisto, todėl galėjo meninių dirbinių gamybai skirti daugiau laiko nei Dubičių ar Nemuno kultūrų medžiotojai.

Beveik visose tyrinėtose miškų neolito gyvenvietėse ir kapuose aptinkama žvėrių dantų su skylutėmis šaknyse, kurie funkciniu požiūriu įvardijami kaip kabučiai-amuletai.

Antropomorfinių ir zoomorfinių atvaizdų funkcijos ir reikšmės traktuojamos labai įvairiai, nes dažnas mokslininkas vien tik paskelbdavo atrasto atvaizdo duomenis. Svarbiausios anksčiau minėtų atvaizdų funkcijų ir reikšmių rekonstrukcijų interpretacijos būtų šios: 1) stabai, turintys ritualinę reikšmę, simpatinę magiją, naudojami medžioklės ir žvejybos tikslais; 2) simboliniai dievybių atvaizdai, susiję su totemizmu, pasireiškiančiu briedžio kultu; 3) simbolinės figūrėlės, turinčios ritualinę reikšmę tik laidojime, taip pat susijusios su šamanizmu; 4) amuletai, naudoti kaip kostiumo sudedamoji dalis ir kaip apsauginė priemonė, globojanti ir sauganti nešiotoją; 5) su ekonomika susiję ritualiniai simboliai; 6) žaislai.

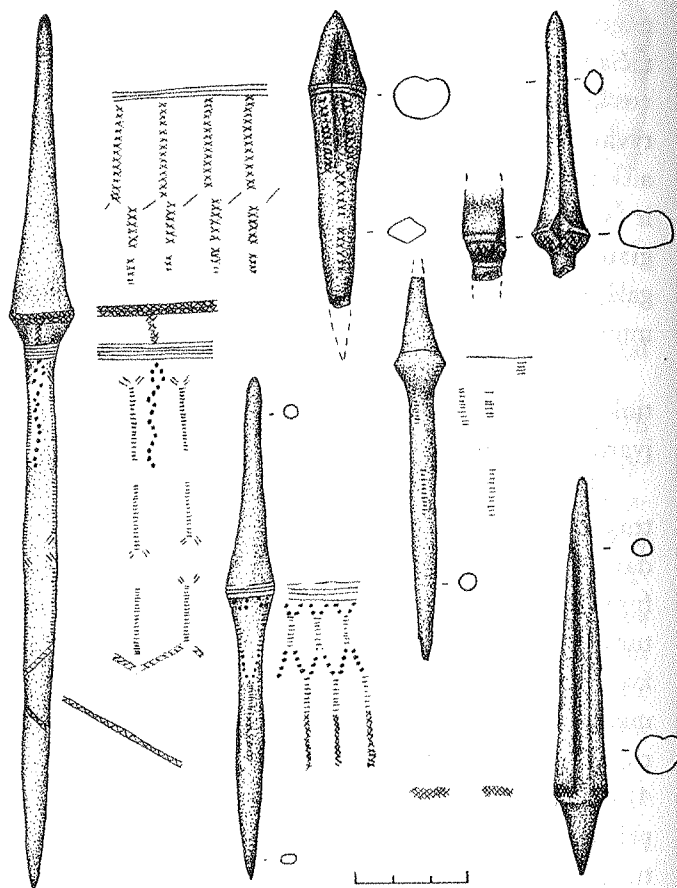

[48 a]

Rytų Lietuvos neolito
meno dirbiniai
1 – kaulinė elnio figūrėlė;
2–3 – žuvies atvaizdai ant
Narvos kultūros puody;
4 – molinė paukščio
figūrėlė;
5 – antelės atvaizdas ant
kaulo plokštelės

[48 b]

Rytų Lietuvos neolito meno
dirbiniai.
Strėlių antgaliai su
mitogramomis iš Kretuono
apyžerės gyvenviečių

[48 c]

Rytų Lietuvos neolito
meno dirbiniai.
Kaulinis kabutis su
žmogaus veidu iš Kretuono
1C gyvenvietės

Mokslininkai iškelia žvėrių viešpaties kulto hipotezę, kurios įrodymu laikomos Šventosios 2B gyvenvietėje aptikta stulpinė skulptūra ir Šventosios 3B gyvenvietėje rastos lazdos su briedžio galvomis (Rimantienė, 1996). Kartu nurodoma totemistinė pasaulėžiūra. Ši interpretacija perimta iš Onegos ežero Elnių salos kapinyne rastų panašių lazdų su briedžio galvomis interpretacijos, paremtos Sibiro tautelių etnografinė medžiaga (Гурина, 1956). Žvėrių viešpaties kultu bandoma paaiškinti ir medinę žmogaus skulptūrą, gintarines Juodkrantės lobio figūras. Maginė funkcija priskiriama paukščių, žuvų atvaizdams, kabučiams-amuletams iš žvėrių dantų (32 pav.). Šventosios ir Juodkrantės antropomorfinės figūros siejamos ir su deive Paukšte, kitur Šventosios medinė antropomorfinė skulptūra apibūdinama kaip deivė Pelėda (Gimbutienė, 1985). Kretuono 1C gyvenvietėje aptikti antropomorfiniai kabučiai interpretuojami kaip protėvių kulto atributai (Girininkas, 1996) (48 a, b, c pav.).

Visuose tyrinėjimuose nuo pat britų etnologo E.B. Tyloro (1832–1917) laikų akmens amžiaus žmogaus dvasinį gyvenimą mėginama rekonstruoti remiantis lyginamosios etnografijos metodais. Rytų Pabaltijo priešistorės laikų žmonės tikriausiai turėjo papročius, ritualus, gal kuo ir panašius į tuos, kokie egzistuoja šiandieninėse primityviose gentyse, tačiau bandant juos rekonstruoti neišvengiama tikrovės iškreipimo, nes juose susijungia ir magija, ir totemizmas, ir šamanizmas. Tokios nuomonės laikėsi ir prancūzų priešistorinio meno tyrinėtojas A. Leroi-Gourhanas (1911–1986). Galėtume šį metodą ir atmesti, bet aiškindamiesi

istorinius dėsningumus pastebime, kad visa žmonija pereina panašius visuomenės ir dvasinės kultūros raidos etapus, todėl juos lyginti tarp atskirų tautų galima, bet tai reikia daryti labai atsargiai. Su panašiomis problemomis susiduriama nagrinėjant ir akmens amžiaus dvasinę kultūrą, kurioje egzistuoja ir realistiniai, ir suscheminti ornamentiniai kompoziciniai vaizdiniai.

Reikėtų panagrinėti dvasinės kultūros kaitos priežastis. Viena tokių priežasčių, kodėl keitėsi dvasinė kultūra, būtų ekonominė. Peržvelgę turimą akmens amžiaus dvasinės kultūros medžiagą, pastebime, kad ji bemaž visa yra vieno laikotarpio, tai yra neolito ir ankstyvojo bronzos amžiaus. Koks tai buvo laikotarpis? Pirmiausia – tai persiorientavimo iš pasisavinamojo į gamybinį ūkį metas. Todėl vienu metu gyveno ir medžiotojų bei žvejų, rinkėjų bendruomenės, ir gyvulių augintojų bei pradedančių žemdirbių bendruomenės. Tad dvasinės kultūros įvairovė neišvengiamai turėjo būti skirtinga, bet pereinamuju laikotarpiu ji galėjo būti ir sumišusi. Štai kodėl šiandien dar sunku nagrinėti miškų neolito bendruomenių dvasinę kultūrą.

Medžiotojų bendruomenės, gyvenusios tuo pačiu laikotarpiu, bet skirtingose teritorijose – Rytų ir Vakarų Lietuvoje ar Latvijoje, – žvėrių kulto panteone turėjo skirtingus žvėris. Rytų Lietuvoje tai buvo elnias, Vakarų Lietuvoje – briedis, ruonis, Latvijoje – šernas, pietryčių Estijoje – bebras ir t.t. Žvėries kultą lėmė gamtinės sąlygos ir ekonomiškai didžiausią naudą teikusios atskiros žvėrių rūšys. Todėl medžiotojų bendrijoje matome tokią mus pasiekusių meninių dirbinių įvairovę.

Medžiotojų ir žvejų, kaip vėliau ir žemdirbių, visuomenėje pastebimi du stiliai: vadinamasis realistinis ir scheminis. Jiems pritaikyti chronologinio principo negalima, nes realistinių figūrėlių aptinkama ir ankstyvajame, ir vėlyvajame neolite. Realistiniai vaizdiniai, pavyzdžiui, Šventosios 3B gyvenvietėje aptiktos lazdos su briedžio galvomis, ir simboliniai vaizdiniai – žmogaus siluetas ant puodų šukės – yra vieno laiko ir net iš vienos gyvenvietės. Todėl tų stilių atsiradimo priežasčių reikia ieškoti kitur. Sugrupavus turimus meninius dirbinius, pastebėta, kad schemiškumas egzistuoja ten, kur esama daugiau įvairių vaizdinių. Pavyzdžiui, puodų šukė iš Nidos, Žemaitiškės 1-ojoje gyvenvietėje aptikti kauliniai antgaliai ir kt. ornamentuoti panašiais vaizdiniais, kurie veikiausiai tarpusavyje susiję. Todėl tokias kompozicijas, kuriose vaizduojama daug simbolių vienoje vietoje, reikėtų vadinti mitogramomis. Jose vaizduojami simboliai tarpusavyje sudaro rišlų pasakojimą. Reikia pažymėti, kad panašiomis mitogramomis puoštos ne tik keramikos ar

kaulo dirbinių plokštumos. Jų turėjo būti ir ant drabužių. Tai kabučiai, kuriuose vaizduojamos suschemintos žvėrių figūrėlės ar žmonių veidai (Kretuono 1C, Juodkrantės antropomorfiniai kabučiai). Jie visi turi po vieną ar po kelias skylutes pritvirtinimui. Vadinasi, tai tam tikro sudėtinio jungtinio papuošalo – sakralinio objekto – centrinė ar tik atskira dalis. Rekonstravę visą papuošalą, gautume kažką panašaus į mitogramą. Stilizuoti daiktai, turintys konkrečią reikšmę ir susiję vienas su kitu, yra šamanų aprangos specifika. Analogiškų kauliniams antgaliams iš Žemaitiškės 1-osios gyvenvietės kompozicijų aptinkama ant iganasanų (Sibiro tautelės) šamano odinio maišelio, kuriame buvo nešiojami stabukai. Panašiu būdu, tik dar labiau stilizuojant atskirus vaizduojamus objektus, buvo atrastas raštas. Egipte tuo pačiu keliu buvo einama prie rašto ištakų. Meno dirbiniai, ištraukti iš konteksto, nieko nesako. Todėl archeologinių tyrinėjimų metu reikia rimtai atsižvelgti į dirbinio radiomo aplinkybes.

Gyvulių augintojų ir žemdirbių, tuo labiau metalą naudojančių ir lydančių, žmonių dvasinė kultūra ryškiai skiriasi nuo medžiotojų, žvejų. Čia Rytų Pabaltijo meno dirbiniai – gintariniai diskai su kryžmomis ar be jų – neabejotinai susiję su dangaus šviesuliais. Diskai su skylute ar aštuoniukės formos diskai-grandys, žinomi Lietuvos archeologinėje medžiagoje (tyrinėjimai prie Biržulio, Kretuono ežero), aptinkami ir šamanų kostiume kaip sudėtinė dalis. Pagal Sankt Peterburgo etnografijos muziejaus rinkinyje esančio šamano drabužio sudėtinę dalių aprašą tokie kabučiai, kuriais papuoštas tas drabužis, reiškia šviesą arba laužo ugnį. Per vieną skylutę šis diskas-grandis būdavo pririšamas prie šamano apsiausto, o per kitą perkišta virve šamano padėjėjai prilaikydavo šokantį šamaną, kai šis palinkdavo į laužo pusę. (Altajaus šamanų aprangos sudėtinės dalys. V.P. Djakonovos aprašai.) Tai dar kartą parodo, kokios panašios tolimų epochų papročių paralelės aptinkamos iškastinėje archeologinėje ir dar visai neseniai egzistavusioje etnografinėje medžiagoje.

Lietuvos vėlyvojo neolito ir ankstyvojo bronzos amžiaus gyvenviečių meninius sakralinius dirbinius kol kas labai sunku konkrečiai priskirti tam tikrai medžiotojų, gyvulių augintojų ar žemdirbių bendruomenei ir nusakyti jų paskirtį, nes tuo metu kartu egzistavo ir tarpusavyje pynėsi įvairūs dvasinės kultūros atributai. Sakralinių objektų priskyrimas vienai ar kitai dvasinio gyvenimo sričiai iki šiol buvo tik subjektyvios interpretacijos padarinys. Todėl, kaip sako A. Leroi-Gourhanas, „iš akmens amžiaus mus pasiekė tik kai kurie faktai, o

ne patys veiksniai, kurių pėdsakai labai neaiškūs, o mes patys panašūs į tuos, kurie bando atkurti pjesę tik pagal dekoracijas tuščioje teatro scenoje“ (Леруа-Гуран, 1971).

Laidojimo papročiai. Lietuvos teritorijoje neolito ir ankstyvojo bronzos amžiaus kapų rasta nedaug. Ankstyvajam neolitui galima priskirti Spigino kapinyne aptiktą kapą 1, ankstyvojo ir vidurinio neolito ribūs laikotarpiu datuotą Kretuono 1B gyvenvietėje aptiktą kapinyną (6 kapai), kurie gali priklausyti Narvos kultūrai. Daugiau rasta vėlyvučiu neolitu datuojamų palaidojimų: Spigino kapinyne kapas 2 ir 3 (?), Donkalnio kapinyne kapai 1, 5, 6, 7, Šventosios 23-iojoje (trijų individų kaukolių fragmentai), Plinkaigalio III–VII a. geležies amžiaus kapinyne 4 kapai (kapai 241, 242, 317 ir XXXIV perkasoje apardytas kapas), Gyvakarų, Juodkrantės, Alksnynės, Meškos galvos (Kursių nerija), Lankupių, Grinkiškių, Šakynos (?), Paštuvos, Veršvų (?), Kurmaičių, Benaičių pavieniai palaidojimai (Girininkas, 2002a; Merkevičius, 2002). Vėlyvojo neolito palaidojimai gali priklausyti Narvos ir Virvelinės keramikos kultūroms.

Ankstyvajame neolite Narvos kultūros mirusiųjų laidojimo apeigose pastebima dar mezolito laidojimo papročių. Vienas jų – mirusiųjų apibarstymas ochra arba ochros židinių šalia mirusiųjų įrengimas. Tokia tradicija pastebima ir Kretuono 1B gyvenvietės kapinyne. Čia šalia kapų 2 ir 3 aptiktas 28 cm skersmens duobutė, kurioje rasta daug ochros (Girininkas, 1985). Ją galima įvardyti kaip židinį. Analogiškas židinis, sukrautas iš akmenų ir apibertas ochra, buvo rastas Donkalnio vėlyvojo mezolito kapinyne, šalia kapo 2 (Butrimas, 1985). Tai rodo, kad ochra mirusiesiems reiškė šilumą-ugnį, gyvastingumą. Mirusieji laidoti ištiesti ant nugaros su įkapėmis. Tarp jų – iš žvėrių dantų pagaminti kabučiai-amuletai, darbo įrankiai, ginklai, papuošalai. Vėlyvojo neolito palaidojimuose ochros neberandame, tačiau aptinkama medžio anglių. Miškų neolito gyventojų laidojimo su ochra tradicija išlieka iki pat vėlyvojo neolito. Vėlyvajame neolite ir ankstyvajame bronzos amžiuje atsiranda paprotys gyvenvietės teritorijose laidoti mirusiųjų galvas. Pavienių kaukolių dalių aptinkama Šventosios 23-iojoje, Zedmaro A ir D, Kretuono 1C gyvenvietėse. Gali būti, kad gyvenvietėse su mirusiais buvo atliekamos įvairios apeigos, tarp kitų ir protėvių garbinimas, susijęs su kaukolių laikymu netoli gyvųjų gentainių. Yra ir kitokių nuomonių. Manoma, kad sudaužytos kaukolės gyvenvietėse rodo kanibalizmo atvejus.

Kalbant apie miškų neolito žmonių meno dirbinius, laidojimo papročius, reikėtų aptarti aptinkamus chtoniškuosius simbolius, ku-

rie ryškūs ir mene. Tai žaltys-gyvatė, Protėvis, gintaras, valtis-luotas bei žuvis.

Žaltys-gyvatė yra labai dažnai aptinkamas vaizdinys miškų neolito gyvenviečių kultūrose. Išraiškingiausias jis vaizduojant gyvybės atsiradimą ir atsinaujinimą. Šį procesą ryškiausiai atspindi Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje aptiktas strėlės antgalius su pavaizduotais ant jo įkotos žaltiais-gyvatėmis. Antgalio viršutinė dalis – smaigalys, kuris neša mirtį. Viena pavaizduota gyvatė veržiasi pro dvi sferas – vandenį ir žemę į gyvenimą, kuris baigiasi mirtimi. Apatinėje įtvoro dalyje ramybės būsenoje, apsvijusi apie antgalio įtvorą, yra kita gyvatė. Ji – ramybės būvyje, į kurią sugrįžta po mirties. Miškų neolito gyventojų supratime gyvenimas ir mirtis neatsiejami. Mirtis nėra blogis, nėra pabaiga, tai tik būties dalis, viena iš egzistencijos stadijų, tam tikra, tik laikina gyvybės būseną.

Agrarinio neolito kultūrų gyventojai buvo laidojami skirtingai. Jie į kapą buvo guldomi suriesti ant šono – miego-gemalo poza. Gyvybės ir mirties supratimas ir čia išliko toks pat, tik buvo perteikiamas kita forma. Tai ta pati, kaip ir miškų neolito gyventojų, samprata, rodanti, kad žmogus turės gimti iš naujo. Į atgimimo ciklą tuo metu įsitraukė ir žmogus lygindamasis su žiemamiegiais gyvūnais.

Kretuono 1C gyvenvietės kapuose šalia kai kurių bendruomenės narių kaukolės dalių buvo rasti žmogaus atvaizdai-amuletai (57 pav.). Galima daryti prielaidą, kad tai svarbesnių genties ar giminės narių kapai. Toks dėjimas į kapus amuleto su žmogaus veidu suteikia reikšmės ir pačiam amuletui. Manytume, kad tai veidas Protėvio, šeimos, giminės globėjo, kuris į pomirtinę kelionę turėjo lydėti vadą ar žynį arba labai gerbiamą bendruomenės narį ir taip užtikrinti sėkmingą jo persikūnijimą arba atgimimą, taip pat užtikrinti giminės stiprumą. Tradicija dėti į kapus Protėvio simbolį nėra bronzos amžiaus idėja. Protėvių kabučiai-figūrėlės rasti jau vidurinio neolito Narvos kultūros Zvejniekų ir kt. kapinyuose bei gyvenvietėse.

Narvos kultūros gyvenvietėse aptinkami mediniai luoteliai ir iš molio lipdomi lemputės-luoteliai savo forma yra artimi laiveliui-luotui. Mitologijoje laivas – tai perėjimo iš vienos sferos į kitą priemonė. Dažnai lemputės-luoteliai buvo puošiami augalinių ornamentų motyvais. To meto žmonėms luotas ir jame augantys augalai galėjo reikšti gyvybės nešimą iš ano pasaulio į šį – antžeminį.

Žuvis įvaizdis, kurį aptinkame ant Narvos kultūros puodų apatinių dalių, kurių rasta Kretuono 1B ir Kretuono 1C gyvenvietėse, galėjo reikšti gyvybę ir vaisingumą. Net *Kalevaloje* Ilmarinui užduoti (norint

gauti Pahjolos dukterį) sunkiai vykdomi darbai yra susiję su gyvačių lauku, Tuonelos loku ir lydžiu. Žuvis, priklausanti povandeninei sferai, buvo bręstančios gyvybės simbolis. Tą pačią reikšmę – gyvybę, vaisingumą – žuviai teikė ir pietiniai indoeuropiečiai.

Gintarinės antropomorfinės skulptūrėlės, kaip ir protėvių atvaizdai, pagaminti iš kaulo, gali būti sietini su Protėviu. Gintaras, kildinamas iš požemio, jūros dugno, dažnai randamas ne vien akmens amžiaus, bet ir daugelyje geležies amžiaus kapų, gali būti siejamas su mirusiųjų pasauliu. Savo elektrostatinėmis savybėmis, spalva jis galėjo reikšti mirusiesiems šio pasaulio šviesą (aptinkami gintaro diskai ant akiduobių).

Miškų neolito ir ankstyvojo bronzos amžiaus tikėjimuose vyravo chtoniškieji simboliai, priešingai nei agrarinio neolito, kuriame labiau mėgti dangaus kūnai: Saulė, Mėnulis, Aušrinė ir kt. Tačiau, kad ir kaip keista, mūsų gyvenamąjį laikotarpį pasiekė abiejų – miškų ir agrarinio neolito – senųjų tikėjimų atgarsiai.

AGRARINIS NEOLITAS

Neolitizacijos procesas

Neolito, arba naujojo akmens amžiaus, terminas archeologijoje atsirado dar XIX a. Netrukus po to, kai danų archeologas Ch. J. Thomsenas įvedė trijų periodų sistemą (1836), anglų gamtininkas J. Lubbockas pasiūlė suskirstyti akmens amžių į paleolitą ir neolitą (1865). Neolitą jis apibūdino kaip žemdirbystės ir gyvulininkystės, keramikos ir naujų akmens apdirbimo technologijų (gręžimo, pjovimo ir gludavimo) laikotarpį. Vėlesni tyrinėjimai parodė, kad šie neolito epochą apibūdinantys reiškiniai įvairiuose regionuose atsirado skirtingu metu. Ankstyviausios Artimųjų Rytų žemdirbystė ir gyvulininkystė besiverčiančios bendruomenės dar nemokėjo gaminti keramikos, tačiau gyveno sėsliai iš akmenų pastatytuose būstuose ir turėjo su žemdirbyste susijusį kultą, atsispindintį mene. Visais šiais bruožais jos iš esmės skyrėsi nuo gretimai gyvenusių medžiotojų ir žvejų bendruomenių. Gludinti akmeniniai įrankiai Skandinavijos mezolito paminkluose atsirado gerokai anksčiau nei pirmųjų žemdirbių gyvenvietės. Anksčiausiai keramikos indus pradėjo gaminti žvejų ir medžiotojų bendruomenės Japonijos salose – maždaug X tūkstantmetyje pr. Kr., o jau VI–V tūkstantmetyje pr. Kr. keramikos indai buvo gaminami beveik visoje Eurazijoje, taip pat ir teritorijose, kuriose dar labai ilgai buvo verčiamasi medžiokle ir žvejyba.

Neolito samprata skirtinguose kraštuose nėra vienoda. Vakarų Europos tyrinėtojai neolitinėmis vadina tik tas bendruomenes, kurių ūkio pagrindą sudaro žemdirbystė ir/arba gyvulininkystė, o medžioklė, žvejyba, rankiojimas buvo tik pagalbiniai verslai. Taigi neolitizacijos terminas Vakarų Europos archeologijoje suprantamas kaip perėjimo prie gamybinio ūkio procesas. Keramikos indų gamyba, naujos akmens apdirbimo technologijos nebelaikomos neolito epochą įvardijančiais požymiais. Sinchroniškai gyvavusios visuomenės, kurių ekonomikos pagrindą sudarė pasisavinamasis ūkis, vadinamos įvairiai – mezolitinėmis, subneolitinėmis, paraneolitinėmis ir pan. Pastaruoju metu greta žemdirbių gyvavusioms medžiotojų ir žvejų bendruomenėms apibrėžti